

Zamanın ve Mekânın Sanallaşması (Felsefe ve Bilimin Nesnel Gerçekliğinden, Dijital Çağın Sanallığına: Zaman ve Mekânın Yapısal ve İşlevsel Değişimi)

Saniye Vatandaş*

Özet

İnternet teknolojisi “çok şeyi değiştirdi ve değiştirmeye devam ediyor. İnternet teknolojisinin oluşturduğu veya etkide bulunduğu önemli durumlardan birisi, öncelikle ve en önemli kısmıyla zamanın ve mekânın anlamında gözlenmektedir. İnternet, zaman ve mekân anlayışında köklü değişikliklere yol açtı. İnternet teknolojisi sayesinde zamandaki ardışık olma durumu yok olurken, mekân ise tarihsel, coğrafi anlamlarından koparıldı. Geçmişin, şimdinin ve geleceğin aynı iletide birbiriyle etkileşim içinde olacak şekilde programlanabildiği yeni iletişim sisteminde ‘zaman’ silinip yok olmaktadır. Zaman sıfırlanmıştır. Zamanın süreyle ilgili bir karşılığı neredeyse kalmamıştır. ‘Mekân’ da sanallaşmıştır. Mekân yapısal ve işlevsel açıdan köklü bir değişime uğramıştır. Mekân, ağlar üzerinden görüntü kolajları halinde yeniden inşa edilmekte, fiziksel ve sabit yerlere özgü mekânın yerine geçen son derece akışkan mekân anlayışı devreye girmektedir. Akışkan mekân ve sıfırlanmış zaman, kronolojik olarak aktarılan sunum dizgelerinin çeşitliliğini aşan farklı ve yeni bir kültürün maddi temellerini oluşturmaktadır. Bu çalışma, ‘zaman’ ve ‘mekân’ ile ilgili algı ve anlayışlarının geçmişten bugüne uzanan sürecini ve bugün itibarıyla söz konusu iki sözcüğe eklenen ‘sanal’ olma durumunun anlam ve niteliğini irdelemek” amacındadır.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Mekân, Sanallaşma, İnternet, Sosyal Medya.

Virtualization of Time And Space

(From Objective Reality of Philosophy and Science to Virtuality of the Digital Age: Structural and Functional Change of Time and Space)

Abstract

Internet technology has changed many things and continues to do so. One of the important things formed or influenced by internet technology is observed in the meaning of time and space first and foremost. The internet has led to fundamental changes in the understanding of time and space. Thanks to the internet technology, the succession of time has disappeared and space has been separated from its historical and geographical meanings. In the new communication system, in which the past, present and future can be programmed to interact with each other in the same message, ‘time’ has been erased and destroyed. Time has been reset. There is almost no equivalent of time left related to duration. ‘Space’ has become virtual too. Space has undergone a fundamental change in terms of structure and function. Space is being rebuilt in the form of image collages over networks; and a highly fluid space concept is replacing space specific to physical and fixed locations. Fluid space and reset time has constituted the material foundations of a new and different culture that exceeds the diversity of chronologically conveyed presentation systems. This study aims to examine the process of perception and understandings related to ‘time’ and ‘space’ reaching from the past to the present and the meaning and quality of being ‘virtual’, which has been added to these two words.

Keywords: Time, Place, Virtualization, Internet, Social Media.

* Dr. Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, saniyevatandas@isparta.edu.tr,

Giriş

Teknolojik gelişmeler “yaşam biçimlerini, yaşam biçimlerindeki değişimler ise kullanılan araç-gereçlerin gelişim seyrini doğrudan etkilemekte; yenilerine ihtiyaç oluşturmaktadır. Yine bu bağlamda olmak üzere, üretim ilişkileri toplumsal değişimlerde, toplumsal değişimler ise üretim ilişkilerinde belirleyici faktör olarak işlev görmektedir. Bu ve benzeri durumlardaki ilişkiler karşılıklı olup, birbirlerini inşa eder niteliktedirler. Dolayısıyla günümüzün en önemli teknolojilerinden birisi olan internet önemli bir konumda yer almaktadır. İnternet teknolojisi, ekonomik faaliyetlerin işleyişinde radikal düzeyde değişikliklere yol açtığı gibi, kültürel ve siyasal süreçlerde, eğitim faaliyetlerinde, bireysel gündelik yaşamda, serbest zamanı değerlendirme faaliyetlerinde vb. daha pek çok alanda her geçen gün büyüyen ve derinleşen bir etkiye sahip olmaktadır. İnternet teknolojisinin getirdiği değişim son derece hızlı ve derinlikli oldu ve olmaya da devam ediyor. Üstelik birkaç on yıllık bir geçmişin teknolojisi olmasına rağmen internetsiz yaşamın nasıl yürütüldüğünün hayalini kurmanın bile zorlaştığı bir döneme girildi. İnternet teknolojisi, bugün itibarıyla bireysel ve toplumsal hayatın her yerinde ve her anındadır. Elbette ki bu ise insanın bireysel ve toplumsal yaşamında, tutum ve davranışlarında, zihin dünyasında, alışkanlıklarında önemli değişikliklerin gerçekleşmesine ve oldukça yeni ve farklı durumların açığa çıkmasına neden olmaktadır. Bu itibarla internetin şu ana kadar yol açtığı doğrudan veya dolaylı değişim ve dönüşümlerin yanı sıra, yol açması muhtemel durumların neler olabileceği başta psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, sosyal psikoloji, iktisat, iletişim gibi birçok bireysel ve toplumsal bilimin önemli araştırma konuları haline gelmiş” bulunuyor.

İnternet “teknolojisinin doğrudan veya dolaylı etkileriyle bireysel ve toplumsal yaşam birçok açıdan değişime ve dönüşüme uğrarken, aynı zamanda insan bireyselliğini ve toplumsallığını doğrudan ilgilendiren birçok yeni durumlar ve bu durumlara bağlı olarak yeni kavramlaştırmalar gündeme gelmektedir. ‘Sanal’ sözcüğü bu kavramlaştırmalar içerisinde en popülerlerinden birisi durumundadır. Artık ‘sanal gerçeklik’, ‘sanal mekân’, ‘sanal cemaat’ ‘sanal kimlik’, ‘sanal cinsellik’... bireysel ve toplumsal araştırmaların öncelikli ve yoğun ilgi duyulan konuları arasında yer almaktadır. Burada ‘zaman’ ve ‘mekân’ın sanallaşmaya uzanan süreci incelenecek, ‘sanal zaman’ ile ‘sanal mekân’ denen olgunun niteliği” sorgulanacaktır.

1.Felsefenin Konusu Olarak Zaman ve Mekân

Dinlerde ve birçok bilimde önemli konu başlıklarından birisi olan ‘zaman’ ve ‘mekân’, özellikle felsefenin temel problemlerinden birisidir. Fakat bu, zaman ve mekân probleminin sadece din, bilim ve felsefenin uzman ve/veya öncü şahsiyetlerinin ilgi duydukları bir konu olduğu anlamına gelmemektedir. Esasen hemen herkesin zihin dünyasında karşılıklı olan zaman ve mekân ikilisinden mekânın nitelikleri kolaylıkla ifade edilebilmesine karşılık, zaman kolaylıkla açıklanamamaktadır. Zamanın ne olduğunu açıklamada zihin büyük oranda yetersiz kalmaktadır. Zihin, zamanın ne olduğuna ilişkin bir şeyler yakalasa bile dil bunları ifade edecek bir karşılık bulmakta zorlanabilmektedir. Fakat bu zorluk ilginçtir sadece gündelik yaşam içerisinde herhangi bir kişinin karşı karşıya olduğu bir problem değildir. Kapsamlı ve derinlikli, hatta oldukça soyut ve çetrefil

konularla uğraşma konusunda oldukça mahir teologların veya filozofların da yeri geldiğinde zaman ile ilgili düşüncelerini ifade etmekte zorlandıkları, ortalama bir insanınkine göre düzeyi çok farklı olmakla birlikte onların da benzer zorluklarla karşılaştıkları sözlerinde ve yazılarından yer bulmuştur. Bu açıdan teolog Augustinus (354-430) önemli bir örnektir. Birçok teolojik problemi kolaylıkla açıklayan ve hatta çözüm getiren Augustinus, konu ‘zaman’ olunca farklı bir tutum sergilemiştir. ‘*İtiraflar*’ adlı ünlü eserinde zamanın ne olduğunu anlatamamanın çaresizliğini itiraf etmekten kendisini alamamıştır: ‘Peki o halde zaman ne? Hiç kimse bana sormazsa biliyorum da biri sorup da ona açıklama yapmam gerektiğinde, bilmiyorum’ (Augustinus, 2010: 733). Her ne kadar felsefe sözlüklerinde ‘*oluş, gelip-geçiş, değişme ve süreklilik biçimi, dönüşü olmayan bir doğrultuda birbiri ardından gitme veya tüm var olanların birbirlerinin yerini alarak zincirlendikleri sonsuz süre*’ (Akarsu, 1984: 202) olarak tanımlanıyorsa da ‘zaman’ kesintisiz denebilecek bir şekilde felsefenin en önemli konu başlıklarından, üzerinde yoğun olarak durulan temel problemlerinden birisi olmuştur. Detayda var olan tüm farklılıklara rağmen ‘zaman’ ve bu bağlamda olmak üzere ‘mekân’ konusundaki anlayış ve yaklaşımların öncüsü sayılabilecek filozof, birçok konuda olduğu gibi zaman konusunda da Aristoteles (MÖ. 384-322)’tir. ‘Nesnel zaman’ anlayışının temsilcisi olan Aristoteles’in zaman hakkındaki görüşleri katılma veya eleştirme açısından sonraki filozofların konuyla ilgili tartışmalarının felsefi zeminini teşkil etmiştir.

Aristoteles zamana ilişkin düşüncelerini ‘Fizik’ adlı kitabının dördüncü kısmında ele almış ve yoğun bir şekilde tartışmıştır. Aristoteles’in zaman konusunu ‘Fizik’ kitabında ele almış olması oldukça önemlidir; zira ‘zaman’ı fizik evren bağlamında anlamlandırmıştır. Yani zamanı; fizik evrenin temel unsurları olan mekân/cisim ve devinim/değişim ile birlikte ele almıştır. Aristoteles, zaman ile mekân/cisim, devinim/değişim arasında kopmaz bir bağ bulmuştur. Dolayısıyla ona göre zaman, bunlardan birisi olduğu takdirde var olan, söz konusu unsurlardan birisinin olmaması durumunda ise olmayan bir şeydir. Aristoteles zamana ilişkin tespitlerinde devinime özel ve öncelikli bir önem vermiştir. Israrla zaman ile devinim arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Zamanın doğrudan devinim ile ilgili olduğunu; devinimden bağımsız bir zamanın olmadığını ve olamayacağını ifade etmiştir. Ancak aralarında bir farklılık tespit etmiştir. Devinen şeyin hızlı veya yavaş olabileceğini, fakat zaman için hızlı ve yavaş olma durumundan bahsedilemeyeceğini belirtmiştir. Ona göre, devinimin fark edilmemesi durumunda zamanın yavaş geçmesinin sebebi, zamanın kendisinden değil fark edilmeyen devinimden kaynaklanmaktadır. Uyku sırasında gerçekleşen ise fark edilmeyen devinim sebebiyle zamanın hızlı geçmesi şeklindedir. Esasen yavaş veya hızlı olan devinimdir, yoksa zaman değil. Yani zaman, devinime bağlı olmakla birlikte devinim değildir. Zaman ve devinim aynı değil, farklı şeylerdir. Zaman, devinenin hızlı veya yavaş olma durumunu ölçen şeyin ismidir. Tüm bu görüşlerinin özeti sayılabilecek tespiti şöyledir: ‘[Z]aman daha önce ile daha sonraya göre bir devinim [ölçme] sayısı ve sürekli (çünkü sürekli olan bir şeye [devinime] ait) olma halidir’ (Aristoteles, 2005: 220-24).

Aristoteles’in zaman anlayışı ile varlık anlayışı arasında güçlü bir ilişki vardır. Aristoteles’e göre zamanda olmak ile onun ölçülmesi aynı şeydir. Bu konuda şöyle demiştir: ‘Öteki nesnelere için de ‘zaman içinde olmak’ ile onların varlığının ölçülmesi aynı şeydir’ (Aristoteles, 2005: 220-25). Aristoteles, zaman ile varlık arasında kurduğu bağ

üzerinden zamanı, varlık olma durumunun bir sonucu olarak görmüştür: ‘...zaman içinde olan bir nesne için o nesne var olduğu sürece bir zaman var, devinim içinde olan bir nesne için de o nesne devinim içinde olduğu sürece bir devinim var’ (Aristoteles, 2005: 220-24). Bu esas itibarıyla zaman ile var olmak/nesne arasında zorunlu bir bağın var olduğu anlamına gelmektedir. Bu bağ zamanla ilgilenenlerin büyük çoğunluğunun sürekli başvuracakları bir bağ olmuştur. Bu bağ sebebiyle nesnel oluşu ifade eden mekân, zaman ile birlikte, karşılıklı birbirlerine referans olacak şekilde tanımlanmıştır. Böylelikle bir kavram ikilisi oluşmuştur. Bu durumun sebebi, mekân ve zamanın madde (cisim) ve devinim ile olan ilintisinden (bağlılığından) kaynaklanmaktadır. Bu bağ gelenekselleşen zaman anlayışının önemli bir özelliğidir. Ancak bu bağ ilk kez Aristoteles tarafından kurulmamıştır. Aristoteles öncesi filozoflar tarafından da kurulmuş bir bağdır. Bu bakımdan örnek olarak Herakleitos (MÖ. 532-475) dikkate alınabilir. Herakleitos, her şeyin sürekli bir oluş halinde bulunduğunu, kesintisiz bir akış içerisinde bulunduğunu, akıp giden zaman ve olduğu yerde kalmayan mekân içerisinde sürekli bir değişimin yaşandığını belirtmiştir (Skirbekk ve Gilje, 2003: 29).

Her ne kadar Aristoteles’in zaman anlayışı, Orta çağ Hristiyan teolojisinin zaman anlayışına büyük oranda temel olmuşsa da Augustinus konuya yeni bir boyut kazandırmıştır. Augustinus’a göre zaman Tanrı’nın yarattığı bir şeydir. Tanrı onu yaratmadan ‘önce’ o yoktur. Dolayısıyla yaratılma durumunun öncesinden bahsedilemez. Çünkü zamanın ölçeceği cisim yoktur. Ona göre bir nesne hareket ettiğinde, onun bu hareketinin süresini, yani hareketin başlangıcından bitişine kadarki süreci ölçmeyi sağlayan şey zamandır. Hareket ile cisim birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Bir cismin hareketi başka bir şeydir, cismin hareketinin süresini ölçmeyi sağlayan araç ise başka bir şeydir. Bizim yaptığımız zamanı araç olarak kullanarak cismin sahip olduğu hareketin hızını hesaplamaktan ibarettir. Bu sebeple cismin hareketi zaman değildir; zaman, cismin hareketini ölçmeye yarayan bir araçtır (Augustinus, 2010: 386). Cisim/mekân ise zamanın ölçerken referans aldığı nesnel zemindir. Zaman, cisimdeki hareketin öncesini veya sonrasını değil, şimdisini ölçer. Geçmiş veya gelecek reel olarak var olmayan şeydir. Var olmayan ise ölçülemez. Augustinus bu görüşleriyle geçmiş ve geleceği ‘şimdi’ bağlamında ele almıştır; ‘şimdi’nin dışında zaman olmadığını ifade etmiştir. Onun ‘geçmiş’ ve ‘gelecek’ ile ilgili bu düşüncesi ancak şöyle ifade edilebilir: Geçmiş, şimdinin geçmişte yaşanmışını; gelecek şimdinin gelecekte yaşanacak halini ifade eder. Geçmiş-şimdi-gelecek, ancak zihnimiz/ruhumuz tarafından anlaşılabilir (Augustinus, 2010: 381). Bu görüşü sebebiyle Augustinus’un zaman anlayışı ‘zihinsel zaman’ olarak nitelenmiştir. Augustinus cisim/mekân ile zaman arasında bir bağ kurmuş, bunu yaparken Tanrı’nın varlığının başlangıçsızlığı (ezeliliği) problemini de çözmeyi amaçlamıştır.

Orta çağ sonrası bilim anlayışı önemli değişikliklere uğramış ve bilimdeki yeni anlayışlar zaman ve mekân anlayışlarını etkilemiştir. Bunu sonraki sayfalarda detaylı olarak inceleyeceğiz. Ancak burada şunu ifade etmek gerekiyor ki, zaman ve mekân fizik ve kozmoloji bağlamında mutlak bir boyut kazanmıştır. Burada öncü isim Isaac Newton (1643-1727)’dur. Onun ‘mutlak zaman’ anlayışına göre, nesnel evrenden bağımsız ve kesintisiz bir şekilde akıp duran bir zaman olgusu vardır; evren ise bu zamanın içinde varlığını sürdürmektedir. Newton’un bu mutlak mekân ve zaman anlayışı Gottfried Leibniz (1646-1716) tarafından eleştirilmiştir. Leibniz’e göre ‘mekân, metafizik bir gerçek değil, bir görünüştür (fenomen); başlı başına bir gerçek olmayıp, monadların tasarımlarını düzenleyen bir formdur. Yani mekân, birlikte varoluşun düzeni ya da düzenleri sonucu ortaya çıkan bağıntıdır’ (Koç, 1984: 5, 120). Mekân gibi zaman da başlı başına bir gerçek değildir; o da monadlardaki tasarımların dizilişinden, bu tasarımların birbiri ardından gelmelerinden meydana gelir. Mekân ‘bir arada bulunuşun’, zaman ise ‘art arda gelişin’ formudur’. İşte bu art arda gelme durumu düzeni, yani zamansal düzeni oluşturur. O halde Leibniz’de ‘zaman, bu düzen içerisindeki bağıntılar sistemine dayanır’ (Turetzky, 1999: 89). Dönemin filozoflarından John Locke (1632-1704) ise, ampirik verilerle elde ettiğimizi

ileri sürdüğü zaman ve mekân hakkında şunları ifade etmiştir: ‘Mekân tasarımı biz görme ve dokunma duyularıyla elde ederiz’ (Locke, 1995: 226). Mekân ve zaman tasarımlarını ise ‘idelerin görünüşlerini duyumsayarak, tasarımların art arda oluşunu bize yaşatan iç deneyim (reflection) yardımlarıyla meydana getiririz’ (Locke, 1995: 245, 246) şeklinde açıklamıştır. Böylelikle ‘mekân ve zaman’ metafiziğin ya da Aristoteles merkezli erekçi fiziğin ‘nitelik’ problemleri olmaktan çıkmış, modern fizik ve matematik biliminin en önemli ‘nicelik’ ve epistemolojik problemleri haline gelmiştir. Yani cismin içine düştüğü mekânı, düşmenin zamanını ve düşen cismin her bir andaki hızını (ivmesini) ölçmek, yeni doğmakta olan modern bilimin temel görev alanı durumuna gelmiştir.

Felsefi bir problem olarak zaman ve mekân/cisim konusunun ele alındığı yerde Immanuel Kant (1724-1804)’ın zaman anlayışına değinmemek konu açısından büyük bir eksiklik olur. Kant’a göre insan nesnel olduğu kadar, tarihsel bir varlıktır. Tarihsel bir varlık olduğu için geçmiş-şimdi-gelecek ekseninde var olur ve tüm bu boyutları algılar. Hâlbuki hayvanlar sadece şimdii yaşarlar. Kant’a göre zaman ve mekân, içinde yaşadığımız ve parçası olduğumuz varlık evreninin algılanmasının temel şartı olan yalın görülerdir. Kant için zaman ve mekân apriori şeylerdir. Yani deneyimden bağımsız, zorunlu kavramlardır. Ona göre, ‘zaman herhangi bir deneyimden türetilmiş bir kavram değildir. Çünkü eğer zaman tasarımının kendisi temelde *a priori* yatmıyor olsaydı ne eş zamanlılığın ne de zamansal ardışıklığın kendileri algıda bulunabilirdi’ (Kant, 2008: 87). Kant bu görüşüyle zamanı fiziki dünyadan ayırarak, aşkın felsefi bir düzleme konuşturur. Zamanı ve mekânın gerçek olup-olmadığı ile değil, bilgimize temel olan nesnel anlamını belirlemeye çalışır. Zaman ve mekânı, bilginin kaynakları arasına dâhil eder. Ona göre zaman ve mekân, hem algısal olanın birbirleriyle olan ilişkilerini, hem de bunların bireyle olan ilişkilerini belirler. Yani eğer bireyde zaman ve mekân algısı bulunmuyorsa bu insanın algılarla dolu olan dünyayı, bizzat kendisini ve gerçekleşen olayları tutarlı bir şekilde konumlandırması ve diğer olay ve kişilerle bağlantılarını kurması mümkün olmayacaktır. Zira insan bizzat kendini ve diğer bireyleri ve gerçekleşen olayları hep bir mekân üzerinde ve bir zaman bağlamında algılar. Dolayısıyla bu zaman ve mekânın olmaması durumunda dünyaya ilişkin tanımlamalar ve nitelermeler imkânsızlaşır.

Zaman ve mekân olgularının/kavramlarının felsefi bağlamda kazandığı anlamları tartışırken görüşleri hatırlanmayı hak eden daha birçok filozof var. Friedrich Hegel (1770-1831), Henri Bergson (1859-1941), Edmund Husserl (1859-1938) ve Martin Heidegger (1889-1976) bunlar içerisinde özellikle zamana ilişkin görüşleriyle özel bir öneme sahipler. Tüm bu şahsiyetlerin konuya ilişkin tespit ve düşünceleri dikkate alındığında, detayda var olan tüm farklılıklara rağmen, zaman anlayışlarının iki farklı yönde seyrettiği söylenebilir. Bir yaklaşıma göre zaman, nesnel dünyada deneyimlenebilen bir şey olup, bu sebeple hiçbir şekilde nesnel dünyadan bağımsız ele alınmayacak bir şeydir. Diğer yaklaşıma göre zaman, tamamen zihinle ilgilidir. Bu ikinci görüşü ifade edenlere göre zaman, dış dünyada deneyimlenen nesnel gerçeklikten ziyade, insan *zihninin* oluşturduğu bir şeydir. Dolayısıyla bunlara göre zihinden bağımsız bir zaman yoktur. Bu sebeple de zamanın ne olduğunu anlayabilmek için insan zihnini dikkate almak gerekmektedir.

2. Fizik ve Kozmolojinin Konusu Olarak Zaman ve Mekân

Orta çağ sonrası dönem biliminde gerçekleşen gelişmelerin hem başlangıcı sayılabilecek 16. ve 17. yüzyılda ve hem de sürecin devam eden kısmında bilim insanlarının ilgilendikleri temel konuyu, içinde yaşanan ve nesnel anlamda parçası olunan dünyanın ve evrenin işleyişini anlamak oluşturmuştur. Fizik biliminin kapsamında anlam ifade eden bazı sorular cevaplanmaya, kozmolojiyle ilgili merak edilen bazı konular açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan Galileo Galilei (1564-1642) önemli ve öncü şahsiyetlerden birisidir. Onun gözlem ve deneye dayanan çalışmaları Newton’da zirveye ulaşmış, Aristoteles’ten beri kabul edilemeyen ve deneye (tümevarım) değil daha çok genel kabule ve matematiksel öngörülere (tümdengelim) dayanan düşünce ve anlayışlar, bilimsel

bir yöntemle yeni baştan ele alınıp incelenmiştir. Zaman ve mekân da bu bağlamda önemli konu başlıkları arasında yer almıştır. Süreç içerisinde Newton önemli bir eşiktir. Onunla birlikte zaman ve mekân problemi tamamen mekanik bağlamında ele alınmaya başlanmıştır. Newton, Aristoteles'in savunageldiği nesnel zaman anlayışını reddedip, 'mutlak zaman' anlayışını ileri sürmüştür. Newton'a göre mekân, sonsuz ya da uçsuz bucaksız bir kaptır, haznedir; aynı şekilde, doğal olayların ardışıklığını içeren zaman da insandan bağımsız olarak var olan sonsuz bir süredir (Cevizci, 1999: 585). Bunu şöyle ifade etmiştir: *'Mutlak, gerçek ve matematiksel zaman, kendiliğinden ve kendi doğasından, dışsal herhangi bir şey ile ilişkisi olmaksızın eşitlikte akar ve bir başka adla süre olarak adlandırılır. Görelî, görünürde ve sıradan zaman ise sürenin devim aracılığıyla duyulur ve dışsal bir ölçüsüdür ki, genellikle gerçek zamanın yerine kullanılır; örneğin bir saat, bir gün, bir ay, bir yıl gibi'* (Newton, 1998: 72).

Newton fiziğinde zaman ve mekân, mutlak ve gerçektir. Zaman ve mekânın mutlak olması demek, bunların başka bir şeye bağımlı/dayalı olmaksızın var olması demektir. Kendi başlarına var olmaları demektir. Örneğin zamanın var olmak için cisim ve devinime ihtiyacı yoktur. Cisim ve devinim olmasa da zaman vardır. Zamanın ve mekânın/cismin mutlak olması demek, zamanın ve cismin tabi olduğu yasaların ve işleyiş tarzının evrenin her bir noktasında aynı şekilde var olması demektir. Dolayısıyla ağaçtaki elmanın düşüşünü sağlayan ve düşme sürecini yöneten fizik yasa ile gezegenlerin ilişkilerini sağlayan ve yöneten fizik yasa aynı yasadır. Yine aynı şey, aynı hızda olmak üzere evrenin her bir noktasında mesafeyi aynı zamanda kat eder demektir. Aristoteles'in iddia ve kanaatinin aksine zaman ve devinim ilişkisiz olduğu için hareketin yavaşlaması ve hızlanması zamanın akışında bir değişikliğe yol açmaz; zaman sabittir. Newton'un kuramındaki zaman ve uzay (mekân), nesnel olayların gerçekleştiği fakat söz konusu nesnel olaylar tarafından etkilenmeyen bir temeli oluşturmaktadır. Zaman uzaydan ayrı olup, geçmişten geleceğe uzanan sonsuzluk içerisinde tek bir doğru biçiminde gitmekte olan bir şeydir.

Newton'un mutlak zaman anlayışı başta Leibniz olmak üzere birçok filozof tarafından eleştirilmiş ise de bilim çevrelerinde 20. yüzyılın başlarına kadar kabul görmeye devam etmiştir. Newton'un mutlak zaman ve mekân görüşü 20.yüzyılın başlarında Albert Einstein (1879-1955) tarafından radikal sayılabilecek bir tarzda eleştirilmiş ve bu eleştirilere referans olan 'İzafiyet Kuramı' ile terk edilmiştir. Einstein 1905 yılında Özel İzafiyet Kuramını, 1915 yılında da Genel İzafiyet Kuramını ileri sürmüştür. İki kuramın arasında detayda kalan bazı farklılıklar vardır. Bu farklılardan birisi zaman ile ilgilidir. Genel İzafiyet Kuramındaki zaman, yerçekiminden etkilenmektedir. Buna göre yerçekiminin artmasıyla zaman yavaşlar. Özel İzafiyet Kuramına göre zaman, hızdan etkilenmektedir. Yani hızın artmasıyla zaman yavaşlamaktadır. Bu detay farklılıkları bir yana bırakıp genel olarak ifade etmek gerekirse; İzafiyet Kuramı, uzayın (mekân) ve zamanın ayrı ve mutlak oldukları anlayışının 'yanlışığını' ortaya koyarken, evren düzleminde geçerli olanın ne olduğunu da göstermek istemiştir. İzafiyet kuramına göre uzay ve zamanın niteliği, cisimlerin hareketini ve cisimdeki kuvvetin işleyişini etkilemektedir. Üstelik bu etkilenmeyle kalmayıp, evrende olup biten diğer pek çok şeyden de doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmektedir. Bunu zaman üzerinde örneklemek gerekirse; Dünyada bizim için 'şimdi', evrenin bir başka köşesinde 'şimdi' değil, binlerce yıl 'önce'dir. Dünyanın burasında ve içinde bulunan zaman kesitinde 'şimdi' şeklinde bildirilen 'an' sadece o mekân de 'şimdiki an'dır. Örneğin Dünya'ya 26,5 ışık yılı uzaklığındaki Vega yıldızdaki 'şimdi' bizim gezegenimizdeki 26,5 yıl sonraki andır. Şu anda Vega yıldızına baktığımızda gördüğümüz de 26,5 yıl öncesine aittir. Dünyadan uzaydaki iki ayrı gezegene veya

yıldızın bakan ve her ikisinde de ‘şimdi’ gözlenen olay, esasen farklı zamanlarda ve üstelik birisi geçmişte gerçekleşmiştir. Bu sebeple o iki olayı iki ayrı gezegenden izleyen iki kişinin ‘şimdiki an’ları birbirinden farklıdır. Dolayısıyla tüm evren esas alınarak sabit ‘geçmiş’, ‘şimdi’ ve ‘gelecek’ anlardan bahsedemeyiz. Bu durum açık bir şekilde zamanın mutlak olmadığını göstermektedir. Einstein, izafiyet kuramıyla zaman ile uzayın birbirleriyle irtibatlı olduğunu ve uzaydaki işleyişin zaman olmaksızın açıklanamayacağını göstermiştir. Bu nedenle de zamanın bir şekli vardır; buna ‘uzay-zaman’ demiştir. Einstein’a göre nesnel gerçekliğe sahip olan ‘uzay-zaman’, uzayın üç boyutuna eklenen dördüncü bir boyuttur (Hawking, 2002: 34-35).

İzafiyet kuramı fizik biliminde ve kozmoloji anlayışında radikal değişikliklere yol açmıştır. Zaman ve mekân anlayışı yeni baştan kurgulanmıştır. Fakat fizik ve kozmolojide zaman ve mekân eksenli yaşanan değişiklikler ve oluşumlar İzafiyet kuramı ile sınırlı kalmamıştır. Kuantum kuramı de benzer etkiye sahip olmuştur. İki kuramın konu bağlamında temel farkları şöyledir: İzafiyet kuramı makro düzenle ilgili olmasına karşılık, Kuantum kuramı fizik evrenin mikro düzeniyle ilgilidir. Kuantum kuramı fizik evrende ve küçük ölçekteki boyutlarla meydana gelen fenomenlerle, bir başka söyleyişle atom altı dünyayla ilgilenir. Bu ise ‘olasılık’ durumunu temel bir özellik olarak gündeme getirmiştir. Zira atom altı bunu zorunlu kılmaktadır. Bu durumu Werner Heisenberg (1901-1976)’in açıklamaları üzerinden takip etmek gerekirse; Heisenberg’in ‘Belirsizlik İlkesine’ göre, atom düzeyindeki parçacıkların hız ve konumunu tam olarak hesaplamak mümkün değildir. Çünkü atom altı dünya kaos ve bilinmezliklerle doludur. Beş duyumuzun algıladığı nesnel düzlemdeki düzen ile atom altı düzlemdeki düzen birbirinden çok farklıdır. Örneğin elektron, hiçbir zaman net bir şekilde gözlenebilen bir yörüngede hareket etmez. Yeri sabit değildir. Bir an için burada bulunurken, bir başka anda hiç tahmin edilemeyecek yerde bulunur. Üstelik bu sadece elektronlar için söz konusu değildir; bilinen bütün atom altı parçacıklar belirli bir harekete hiçbir şekilde mecbur edilemezler. İşte bundan dolayı Kuantumda ‘belirsizlik’, doğanın bir realitesidir; ‘kesinsizlik’ ve ‘belirlenimsizlik’ ise söz konusu belirsizliğin iki temel sebebidir.

3. Psişik Bilimlerin Konusu Olarak Zaman ve Mekân

Zaman ve mekân, insan yaşamının gerekli kıldığı duyum ve duyguların şekillenmesini ve belleğe kaydedilmesini sağlayan iki temel faktörleri oluşturmaktadır. Bu özellikleriyle de başta psikoloji olmak üzere psişik bilimlerin temel araştırma konularını teşkil ederler. Bu bağlamda zamanı dikkate almak gerekirse; gelecekte gerçekleşmesini kuvvetle muhtemel gördüğümüz durum ile şimdiki durumumuz ve kararlarımız arasında kolaylıkla bir sebep-sonuç ilişkisi kurabiliriz. Çünkü gelecekte yaşayacağımızın bazı bakımlardan şimdiki durum ve kararlarımızın sonucu olduğunu veya etkisini taşıyacağını düşünürüz. Geçmişteki bazı durum veya kararlarımızın şimdiki durumumuz üzerindeki etkisini yaşayarak deneyimlemiş olmamız, şimdi ile gelecek arasında irtibat kurmamızı sağlar. Daha da önemlisi eğer gelecekte yaşayacağımızı düşündüğümüz şey olumsuz olacağı kanaatinde isek o durumu belirleyecek olan şimdiki durum ve kararlarımız üzerinde değişikliğe gitme ihtiyacı hissederiz. Esasen pek farkına varmasak da bunu sürekli yaparız. Sürekli denecek sıklıkta olmak üzere geçmiş ile şimdi arasında kurduğumuz irtibattan hareketle şimdi ile gelecek arasında da irtibat kurabiliriz.

ve geleceği istediğimiz şekilde inşa edebilmek için şimdiki durum ve kararlarımızı gözden geçiririz. Bu durum psikolojide ‘gelecek yönelimli düşünme’ olarak isimlendirilmektedir. Zihin yapısı ve işleyişi üzerine yapılan araştırmalara göre geleceği dikkate alarak şimdi hakkında tespitlerde bulunma ve gerekli bulunuyorsa şimdi ile ilgili bazı değişikliklere gitme durumu; yani ‘gelecek yönelimli düşünme’ genellikle dört yaşından itibaren görülmeye başlamakta (Atance & Jackson, 2009) ve takiben tüm hayat boyunca devam etmektedir. Ancak bir karışıklığa yol açmadan ifade etmek gerekirse; ‘gelecek yönelimli düşünme’, döngüsel olarak tekrarlanan faaliyetlerin bir sonraki tekrarının kurgulanması şeklinde değil, belirsiz geleceğe dair birçok muhtemel durumun kurgulanması şeklinde işlemektedir.

‘Gelecek yönelimli düşünme’, doğası gereği son derece dinamikdir. Şimdinin biraz sonrasından başlayarak belirsiz bir süreklilik üzerinde tüm bireysel gelecek hakkında kesintisiz sayılabilecek bir şekilde değerlendirmelerde bulunur. Değerlendirmeye dâhil edilen muhtemel durumları gözden geçirir, istenmeyenlerin gerçekleşmemesi için o istenmeyen durum ile şimdiki durum ve kararlar arasındaki muhtemel ilişkileri tespit eder ve şimdiki durum ve kararda değişikliğe gider. Eğer gelecekte yaşanacak durum istendik bir durumu ifade ediyorsa bu sefer de onun gerçekleşmesini sağlayan şimdiki durum ve kararı titiz bir şekilde uygulamaya veya devamını gerçekleştirmeye çalışır. Tüm bunlar yapılırken sürekli geçmiş deneyimler göz önünde bulundurulur. Ve tüm bu süreci kontrol edenin ise ‘otobiyografik bellek’ olduğu düşünülmektedir. Kişisel deyimlerin depolandığı yer olan otobiyografik bellek, bireyin geçmişte yaşadığı bazı olayların kendi bakış açısıyla olmak üzere bizzat kendisiyle ve diğer insanlarla ilişkili olarak kayıt altına alındığı bellek olarak tanımlanmaktadır (Nelson & Fivush, 2004: 488). Otobiyografik anıların hatırlanması ve bildirilmesi iki süreçte gerçekleşmektedir. İlki, birey belirli bir olayı hatırlarken detaylı bir ‘yeniden yaşama’ ya da ‘yaşıyormuş gibi olma’ duygusu içerisindedir. Geçmişte yaşanmış ve hafızaya kaydedilmiş öznel olayların hatırlanması bu sayede mümkün olmaktadır. Bir diğer önemli özellik ise, hafızaya kayıtlı anıların doğruluğuna ilişkin inançtır. Hatırlanan olayın gerçekten yaşanmış olduğu düşünülür; hatırlanan olayın bir imgeleme, hayal veya rüya olmadığına ilişkin bir farkındalık vardır (Rubin & Greenberg, 2003: 887).

Otobiyografik belleğin başlangıcı yaşamın ilk yıllarına dayanmaktadır. Yaşantı deneyimleri bebeklik yaşlarından itibaren belleğe kaydedilmeye başlanmakta, bellekte kayıt altına alınan anılar giderek birikmekte ve anı kümeleri oluşturmaktadır. Yaşantı deneyimlerinin bebeklik yıllarında belleğe kaydedilmesi süreci tüm yaşam boyunca tekdüze bir seyir takip etmemektedir. “Otobiyografik anıların yaşam süresince dağılım seyri ve yoğunluğu farklı yaşam dönemlerine özgü karakteristik özelliklere sahiptir. Örneğin, yetişkinler yaşamlarının bebeklik ve erken çocukluk dönemlerine ait pek bir şey hatırlamazlar. Konuya ilişkin yapılmış çalışmalarda dikkat çeken önemli bulgu, yetişkinlerin ve büyük çocukların genellikle yaşamın ilk iki yılına ait hiçbir şey hatırlamadıkları, üç ile yedi yaşları arasında gerçekleşen olayları ise genel hatlarıyla, parçalı, izole ve dağınık bir biçimde hatırladıklarıdır. Söz konusu hatıralarda kişisel detaylar yoktur. Daha çok yaşantıya ilişkin bilgi vardır. Bu durum psikoloji literatüründe ‘çocukluk/bebeklik amnezisi’ olarak isimlendirilmektedir (Jack & Hayne, 2007: 647). Genel olarak 10–30 yaş arası dönem, özellikle de 15–25 yaş arasına ilişkin

hatırlanan anılar yaşamın diğer dönemlerine oranla fazla sayıda ve daha canlıdır. Tüm yaşam çizgisi içerisinde hatırlanan anıların oranına bakıldığında 15-25 yaş arası dönem bir tümsek görüntüsü sergiler. Bu görünümü sebebiyle de ‘hatırlama tümseği’ olarak adlandırılmıştır. Yaşam deneyimlerine ilişkin hatıraların üçüncü dönemi ise bireyin mevcut yaşam sürecinin son yıllarında yaşadığı olaylara ilişkindir. Yakın dönemde gerçekleşen olaylar diğer dönemlerdekine oranla daha çok hatırlanmaktadır. Bu olgu, bellek ile ilgili literatürde ‘bellekte tutma fonksiyonu’ ismini almaktadır. ‘Hatırlama tümseği’ ve yaşamın son dönemlerine ait olaylar oldukça belirgin fenomenolojik nitelikler gösterirlerken, yaşamın ilk yıllarına ait otobiyografik anılar duygu, mekân, bağlam, renk gibi farklı kategoriler açısından daha az bilgi ve detay” içermektedir (West & Bauer, 1999: 257).

Fenomenolojik (duyuşsal) açıdan “bireyin tamamıyla kişisel tarihini teşkil eden, bireyin yaşamındaki kişisel bilgileri ve özel olayların anılarını kapsayan ve hem kökeni hem de amacı açısından diğer bellek türlerinden ayrılan (Nelson & Jacson, 1993: 8) ‘otobiyografik bellek’ ‘epizodik’ ve ‘semantik’ olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Konunun uzmanları arasındaki yaygın bir kabule göre epizodik bellek hatırlamakla, semantik bellek ise bilmekle ilgilidir. Hatırlanan anının kaynağı kişisel yaşantı, bilinen anının kaynağı ise dış kaynaktır. Fakat birey dış kaynağa dayanan semantik anıyı, bizzat yaşadığı ve tamamıyla kendisine ait anı gibi algılayabilir. Konumuz açısından gerekli bulunduğu için bu iki belleğin özelliklerini biraz daha detaylı incelemek gerekirse; otobiyografik bir anı görsel, işitsel, dilsel, anlatı yapısı, kişiler ve mekânlarla ilgili uzaysal imgelem ve duygu süreçleri gibi farklı modaliteleri bir arada barındırır (Rubin & Greenberg, 2005: 79). Tüm bu anılar, ‘sözel’ ve ‘sözel olmayan’ şeklinde olmak üzere iki farklı tarzda belleğe kaydolurlar. Yaşantının sözel olmayan kısmını sesler, görüntüler, duygular, kokular, tatlar, hisler... oluşturur. Bunlar epizodik belleğin unsurlarıdır. Epizodik bellek, bireyin geçmiş duyuşsal ve duygusal deneyimlerini içerir. Epizodik bellekte kişisel ve duygusal olaylar detaylı olmak üzere yer ve kişileri de kapsayacak şekilde ve ‘kendilik farkındalığı’ ile ilişkili bir halde hatırlanır. Epizodik bellek kısa-uzun süreli hedeflere ulaşılmasında detaylı kayıtlar sunar. Kişi mevcut kaydın kendisine ait olduğunu bilir. Epizodik belleğin içeriği, uzun süreli bellekte muhafaza edilir. Epizodik bellek, geçmişte yaşanmış olayları birbirinden ayırabilmeye imkân sağlar. Geçmişteki olayların bazıları arasında ileri düzeyde benzerlikler olabilir. Ancak olayın bağlamsal ipuçları, hatırlanan olayın hangisi olduğunu ayırt etmeye katkı sağlar. Kısaca ifade edecek olursak; ‘epizodik bellek’, olay ve olgulara ait temel nitelikteki ‘kim’, ‘ne’, ‘nerede’, ‘ne zaman’, ‘nasıl’ sorularına cevap olabilecek içeriğin kayıt altına alındığı bellektir. Dinamik bir yapıdadır. Gerekli olduğunda hem mevcut bilgilerin tekrar inşasını mümkün kılarken, hem de geçmiş ve gelecek yönelimli düşünmeye kaynaklık eder. ‘Semantik bellek’ ise bilgiyle ve olgularla irtibatlıdır. Semantik bellekte duygu, zaman, yer ve kendilik atfı bulunmaz. Yeni deneyimler ile içeriği sürekli yeni baştan şekillenir ve yeni duruma, muhtemel gelişmelere kolaylıkla uyum sağlar.

Epizodik belleğin ‘gelecek yönelimli düşünme’ye kaynaklık yapmasının nasıl gerçekleştiği sorusu, cevabı aranan önemli sorulardan birisidir. İlgili soruya verilen ve yaygın kabul görmüş cevap ‘zihinde zaman yolculuğu’ kavramlaştırmasının yapılmasına yol açmıştır. Zihinde zaman yolculuğu, bireyin zihinsel olarak, geçmişte yaşanmışları tekrar deneyimlemesi ve bunun üzerinden

geleceği kurgulaması olarak tanımlanmaktadır. Conway'e göre, gelecekteki olayların zihinde canlandırılması, bireyin epizodik belleğinde bulunan içeriğe ulaşarak onu tekrar inşa etmesiyle mümkün olmaktadır. Zihinde zaman yolculuğu, doğrusal bir düzlem üzerinde ve mekânsal bir devamlılık temelinde gerçekleşmektedir. Zihinde zaman yolculuğunun geçmişe yönelik yapılmasını sağlayan epizodik ve semantik bellektir. Geleceğe doğru yapılan zihinde zaman yolculuğu ise 'prospektif bellek' ile yapılmakta ve prospektif belleğin çalışma biçimi planlama, hazzı erteleme ve öngörü olarak ifade edilmiştir (Kantarcioglu, 2017: 2). Bu bağlamda önemli bir işlev üstlenen prospektif bellek, tasarlanmış bir faaliyetin, gelecekteki belli bir zamanda ya da durumda gerçekleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Prospektif bellek, zihinde zaman yolculuğu becerisi ile ilgili olan ve 3 yaş öncesinde gözlenebilen tek bellektir. Bununla birlikte sorumluluk algısının sonuçları etkilediği görülmektedir. Sorumluluk algısı eğer ödül almakla irtibatlıysa prospektif belleğin şekillendirdiği geleceğe yönelik zihinde zaman yolculuğunun başarıyla yaş 2'ye kadar inebilmektedir (Kantarcioglu, 2017).

4.Toplumsal Bilimlerin Konusu Olarak Zaman ve Mekân

Toplumla ilgili bilimler ve özellikle Sosyoloji için zaman ve mekân önemli bir konu başlığıdır. Mekân açıkça ve yaygın bir şekilde işlenen bir konu başlığı olurken, zaman ise çoğu zaman dolaylı bir şekilde ve değer yüklü işleyişlerin ismi olarak sosyolojik söylemlerde kendine yer bulmuştur. Zaman algısı değişim olgusu temelinde ilerlemeci bir anlayışın zihin dünyasını yansıtırken, mekân ise özellikle kır-kent bağlamında olmak üzere hiyerarşik bir konumlanmanın ürünü olan yaşam tarzlarını ve toplumsal ilişkileri dile getirirken gündeme gelmiştir. Tarihten antropolojiye kadar tüm toplumsal bilimlerde ve özellikle de Sosyolojide uzun bir zaman egemen olan zaman anlayışı, ilerlemeci bir zaman anlayışıdır. Bu anlayış Aydınlanma çağının düşünsel açıdan oldukça mümbit ortamında gelişip, serpilmiştir. İlerleme anlayışı Aydınlanma çağını takip eden dönemlerde ise farklı toplumsal bilimlerin bünyesinde şekillenen farklı yorumlara tanıklık etmiştir. Bu sebeple ilerleme anlayışının karakteristik özelliklerini ve düşünsel temellerini en doğru tarzda tespit edebilmek için bilhassa Aydınlanma çağının zihniyetini ve bu zihniyetin ürünü olan Aydınlanmacı felsefeyi dikkate almak gerekmektedir. Aydınlanma olarak isimlendirilen dönemin temelleri 17. yüzyılda atılmış olmakla birlikte ete-kemiğe büründüğü dönem 18. yüzyıla karşılık gelmektedir. Aydınlanmacı zihniyetin karakteristik yapısını oluşturan özellikler arasında 'değişim' önemli bir konumda durmaktadır. Fakat bu ilkesel olarak her yöne olabilecek bir değişim değil, sadece ve ancak 'ileriye' doğru olan bir değişimdir. Aydınlanma düşünürlerinin değişimden anladıkları yalnızca 'ilerleme'dir. Onlara göre eşyanın ve insanın tüm niteliklerinin ve görünümünün temelini oluşturan değişim, ilerleme şeklinde işlemektedir. Bu ise geçmişi eleştirel, geleceği ise iyimserliğin egemen olduğu bir ruh haliyle yorumlamaya yol açmıştır. Aydınlanmacı zihniyet açısından yanlış, kötü, ilkel, vahşi, kaba, olan her şey 'geçmiş'tedir ve 'gelecek' doğrunun, iyinin, gelişmişliğin, uygarlığın, nezaketin egemen olacağı bir süreci temsil edecektir. Onlara göre bu durum kaçınılmazdır, çünkü ilerleme eşyanın ve insanın ontolojik gerçeğinin tek işleyiş tarzıdır. Bu sebeple dönem düşünürlerinin ele alıp tartıştıkları hiçbir konu, ilerlemeye duydukları güven kadar açık ve kesin olmamıştır (Lipson, 2003: 187). Ontolojik gerçeğin temelinde var olduğuna kesin bir güvenle inandıkları 'değişim'

gerçekte her yöne olabileceken, bunu sadece insan zihninin ürettiği bir faraziye kabul etmişler, değişimin yönünün nesnel olarak sadece ileriye doğru olduğunu dillendirmişlerdir. Bu ise modern öncesi veya dışı anlayış, kabul ve yaşayışları aşağı ve değersiz görüp yok etmeyi meşrulaştıran bir ilkenin oluşumuna imkân sağlamıştır. Ve bu ilke, süreç içerisinde şekillenecek bütün modern dönem anlayış ve yaklaşımlarında her şeyi ‘ilerlemeci’ bir yaklaşımla çözümlene zihniyetinin oluşmasını sağlamıştır.

Söz konusu ilke en açık biçimiyle ve öncelikle tarih felsefesindeki yaklaşımlarda açığa çıkmıştır. Sonra sosyoloji ve antropolojide temellenmiştir. Bugün itibarıyla detaylı şekilde bilinen modern zamanlara özgü farklı tarih yaklaşımları arasında bazı karşıtlıklar görünse de temelde hepsi ilerlemeci inanca sahip oldukları gibi, bu inanca kuşku duyulmaz bir güvende de birleşmektedirler. Tarihin gidişatının yöneldiği amaç, çeşitli özellikler ve yöntemler gösterse de modern zamanda oluşmuş tüm tarih yaklaşımları tarihte değişimin ilerleme yönünde olduğunu öngörmektedir. Bu konuda hem öncü ve hem de sonraki düşüncelerin önemli referanslarından birisi olan Marquis de Condorcet (1743–1794)’nin düşünceleri örnek olarak dikkate alınabilir. Modern zamanların egemen anlayışını temsil eden ilerleme düşüncesi, Condorcet’in yazılarında Aydınlanmacı tavrını açıkça ortaya koymaktadır. Condorcet’ye göre insanlık genel manada karanlıktan aydınlığa, vahşilikten uygarlığa, geri kalmışlıktan gelişmişliğe yönelmiş bir ilerleme süreci içindedir. Bu süreçte açığa çıkan çatışmalar, sürecin ileriye doğru olan değişimine hizmet etmekten başka bir şey sağlamazlar (Copleston, 2004: 215). Çünkü ilerlemeyi durdurmak veya tersine çevirmek olanaksızdır; eşyanın ve insanın doğasına aykırıdır. Condorcet, *‘İnsan Tininin İlerlemeleri Üzerine Bir Tablo Taslağı’* adlı eserinde ilerlemeci tarih anlayışının gereğine uygun olarak uygarlık tarihini on döneme ayırmış ve onuncu dönemi ise gelecekte bulmuştur. Bu on dönemin her biri öncekine göre ilerlemenin nesnel tezahürü olarak anlam kazanmaktadır. Bu yaklaşım ona, mevcut dönemi ve felsefelerini olumlayıp yüceltmeye, bu olumlama ve yüceltmenin karşıtı olarak konumlandığı geçmişi ise her şeyi ile olumsuzlamasına ve aşağılamasına yol açmıştır. Ona göre yaşadığı zamanın mevcut durumunda bazı olumsuzluklar olabilir, bunlar ilerlemenin gelecekteki aşamasında yok olacak ve insan mükemmelleşme idealini gerçek kılacaktır. Condorcet’in inşa ve temsil ettiği tarih anlayışında değişimin temel dinamiği siyasi oluşumlar değil, bilgideki gelişmelerdir. Buna göre bilginin ilerlediği anlayışı toplumun ilerlemesi kabulünün de temelini oluşturmaktadır. Condorcet’ye göre, uygarlaşmanın tarihi ilerlemenin ve dolayısıyla uygarlığın tarihi Aydınlanmanın tarihidir (Bury 1987: 209). İlerleme bilim tarafından güdülmektedir (Olwig 2002: 42).

Condorcet’ye göre mükemmelle doğru değişim insanın doğasında vardır. Bu sebeple insanlık kesintisiz bir süreçte değişmekte ve bu değişim ilerleme biçimindedir. İnsanlık eninde sonunda mutlak yetkinliğe ulaşacaktır. ‘İlerlemenin sınırları ilerlemenin kendisidir’ diyen Condorcet, insanlığın ilerlemesinin hem yatay ve hem de dikey anlamda bir sınırın olmadığını, ilerlemenin kesintisiz ve sınırsız olarak devam edeceğine inanmıştır. Ona göre, insan, ilerleme sürecinde sadece kendi imkân ve potansiyeli ile hareket etmemekte, doğanın sınırsız denebilecek bir şekilde sahip olduğu tüm imkânları insanın hizmetine sunmaktadır. Bu durum insanın doğayı tanımasını gerektirmektedir. Zira doğa ne kadar iyi

tanınırsa ondan o kadar çok yararlanır. Bu ise modern dönem bilim anlayışının amacını belirlemede referans bir ölçüt olarak sürece dâhil olmuştur. Bu aynı zamanda Francis Bacon (1561-1626)'da '*bilgi güçtür*' şeklinde formülüne kavuşmuş anlayışın Condorcet'de açığa çıkan formunu ifade etmektedir. Condorcet'nin yanı sıra, Fransız Aydınlanmasının önemli şahsiyetlerinden birisi olan Jacques Turgot (1727-1781) da insanın yetkinleşebileceğine olan inançlarını temellendirirlerken, bilimi ve aklı ilerlemeyi gerçekleştiren güçler olarak görmüşler ve 'bilimin ilerlemesi ile aydınlanmanın ve insanlığın birliği duygusunun da el ele geliştiğini varsaymışlardır' (Gökberk 1997: 106). Bu sebeptir Condorcet, 'bugüne kadar bilimlerin geçirdiği ilerlemeleri inceleyerek, insan zekâsıyla yetilerinin gelişmesini çözerek, umutlarımızın karşısına tabiatın asla sınır koymadığına bizi inandıracak çok kuvvetli sebepler bulacağız' (Condorcet, 1990: II/68) demektedir. Condorcet'nin tarih yorumu, pozitivist bir felsefenin temellerini inşa etmesinde Auguste Comte (1798-1857)'a gerekli fikri temeli sunmuştur. Dolayısıyla Condorcet'nin ve Aydınlanma'nın değişimle ilgili beklentilerini devam ettirme çabasına sahip Comte'un Pozitivist tarih anlayışına göre insanlık, mitolojiden teolojiye, teolojiden metafiziğe, metafizikten de pozitif düşünceye yönelmiş doğrusal bir hat üzerinde ilerlemektedir. Bu ilerlemenin ekseninde zihinsel evrim vardır. Pozitif dönem, ilerlemenin aşamaları içerisinde, aklın ve bilim tarafından aydınlatılan son aşama olup, bu dönemin zorunlu gereği olan özgürlük düşüncesi ile insanlık daha eşitlikçi bir dünyaya doğru ilerlemektedir.

17. yüzyılda temelleri atılan, 18. yüzyılda sistematik hale gelen, 19. yüzyılda bireysel ve toplumsal hayatın görünümüne ve işleyişine egemen olan, günümüzde ise etkilerini bazı alanlarda hala sürdüren Aydınlanma felsefesinin temel kabulleri modernleşme projelerinin teorik zeminini oluşturmuştur. Aydınlanma felsefesinde gelişen ve sistemleşen ilerleme düşüncesi, insanlığın kesintisiz bir şekilde gelişeceği anlayışının neredeyse tüm zihniyetlere ve yaşam tarzlarına hâkim olmasını sağlamıştır. Modern zihniyetin temsilcisi olan insan, bireysel ve toplumsal, zihinsel ve yaşamsal açıdan bütün olarak insanlığın tam bir ilerleme içinde olduğu inancını paylaşmaktadır. Bilimlerin, zihniyetlerin, toplumların, ulusların kesintisiz bir şekilde değiştiğine ve bu değişimin mutlak manada ileriye doğru olduğuna duyulan güven, bir bütün olarak tüm insanlık tarihinin tam bir ilerleme içinde olduğu görüşünü ortaya koymuştur. Dolayısıyla Batı kültürünün toplumsal ve tarihsel şartlarının ürünü olan moderniteyi veya modernizmi, Aydınlanma ile tesis edilen kültürel ölçütlerin, teknikte ve bilimde gerçekleşen gelişmelerin yanı sıra bireysel ve toplumsal boyutuyla tüm insani ilişkileri belirlediği görüşünün tamamen benimsendiği bir dünya görüşü olarak görmek mümkün ve hatta gereklidir. Bu durumda modernizmin yol açtığı sorunlarda Aydınlanma felsefesinin ilerlemeci inancının payı da göz ardı edilmemelidir. Göz ardı etmeyenler vardır ve sosyolog Leslie Lipson (1912-2000) bunlardan birisidir. Lipson, 20. yüzyılın, insanlığın ilerlemesinde şaşkınlık uyandıran olumlu gelişmelerin yaşandığı bir dönem olduğunu, fakat insanlığın yaşadığı felaketler de dikkate alındığında ilerleme biçiminde gerçekleşen olumlu gelişmelerin kayda değer bir önemi olmadığını ifade etmiştir. Çünkü ona göre bilimsel icatlar hem hayat kurtarmak hem de onu yok etmek için kullanılmıştır. Bilim ve teknolojiyi kullanacak zihniyetlerin sadece doğru, iyi ve güzel olana meyletmesini sağlayacak bir kültür inşa edilememiştir. Bu sebeple bilim ve teknoloji sadece olumlu anlamdaki ilerlemenin aracı olmamıştır; yanlış şeylerin de

aracı olmuştur. Bu sebeple, modern zamanları her şeyi ile olumlamaya çalışanlar insanların bilgi birikimlerinin hiç durmaksızın derinleşmesine ve gelişmesine dikkat çekerlerken, hayatı katleden gerçekleri sistematik bir şekilde ve son derece sofistike bir yöntemle gizlemekte veya çarpıtmaktadırlar (Lipson, 2003: 209). Bu bağlamda Aydınlanma felsefesini ve aydınlanmanın temel ilkelerine dayanan modern iktisat anlayışını isabetli çözümleriyle gözler önüne seren Max Weber (1864–1920)’i de hatırlamakta fayda var. Ona göre hem kapitalizm ve hem de bürokrasi, modern zihniyetin ve yaşam tarzının temeli olan rasyonalizasyon süreçlerinin somut ürünleridirler. Söz konusu rasyonalizasyon sürecinin anlamı ve amacı ise hep daha fazla ilerleme ve gelişmedir. Bilimdeki ilerleme üzerinden insan aklının kesintisiz bir şekilde geliştiği inancı iktisat hayatında ve başta devlet olmak üzere toplumsal kurumların birçoğunda yenileşmenin eleştiri kabul etmeyen bir kararlılıkla gerçekleşmesine katkı sağlamıştır. Örneğin rasyonalize olma süreci yazılı kurallara dayalı ilişkileri toplumsal hayatın temelinde yerleştirmiştir. Bu da insanlar arasındaki duygusal boyutun egemen olduğu geleneksel bir niteliğe sahip samimi ve yüz yüze gerçekleşen tüm ilişkileri bitirme noktasına getirmiştir. Çünkü ilerleme anlayışı, günümüz modern toplumun üyesi olan bireyde vazgeçilmez amaç olarak kabul görmüş, bu da toplumsal yapıda acımasız bir tarzda işleyen rekabete dayalı ilişkilerin birbirlerine basarak yükselmeye çalışan insanlar yaratmıştır (Weber, 1993).

Aydınlanma çağı ve bu çağı takip eden dönem dikkate alındığında oluşan resim, köklü bir değişim içerisinde olunması gerektiği düşüncesini empoze etmektedir. Aydınlanmacı ilerleme anlayışının yol açtığı etkilerin en açık ve önemli işlevinin toplumsal ilişkilerde açığa çıktığı rahatlıkla söylenebilir. ‘Aydınlanma, gelişen düşünmenin en geniş anlamda, başlangıçtan bu yana insanlardan korkuyu kaldırmak ve onları kendilerinin efendisi durumuna getirmek amacını gütmüştür. Ne var ki, tamamen aydınlatılmış yeryüzü bugün muzaffer bir felaketin belirtilerini taşıyor’ (Horkheimer, & Adorno, 1995: 19). Bugün itibarıyla birçok düşünürün seslerini yükselterek dile getirdikleri ve ısrarlı bir şekilde vurguladıkları gerçek şudur: ‘Sosyal bilimler açısından on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar, aslında hiç de düşünüldüğü gibi bir Aydınlanma değil, o dönemin insanın artık sosyal bilimler alternatif bir köke bağlanmalı mıydı sorusunu sormayacağı, böylesi bir şeyi göremeyeceği kadar kendine özgü apayrı bir karanlık dönemdir’ (Maclyntre, 2001: 142).

Toplumsal bilimlerin bünyesinde zaman ‘ilerleme’ olarak tezahür ederek gelişimci bir sürecin zeminini temsil etmiştir. Mekâna gelince, mekân, bilhassa sosyolojik söylemin baskın konu başlıklarından birisidir. Zira geleneksel zihniyet ve yaşam tarzlarından modern zihniyet ve yaşam tarzlarına geçişte mekânın payı son derece önemli olmuştur. Mekân olarak değişimin temelinde kır-kent ayrışması ve kentin değiştirici-dönüştürücü özelliği vardır. Bundan dolayı kentleşme ve kentleşme süreci modernleşmenin önemli faktörlerinden birisi kabul edilmiştir. Modernite ile mekân arasındaki ilişki, geleneksel mekân anlayışlarının radikal düzeyde yapıbozuma uğratılmış örneğini sunmaktadır. Geleneksel yaşamda büyük oranda örtük ve saklı bir konumda olan mekânın, modern zamanlarla birlikte toplumsal sahnede görünmeye başlaması radikal düzeyde gerçekleşen bir değişimin gereği olmuş, modernitenin ilk aşamalarında ve Aydınlanma çağında zamana atfedilen merkezi değer, önemli bir boyutuyla sonraki dönemlerde mekâna

kaymıştır. Modernlik her şey gibi mekânı da kendi anlayış ve kabulleri dâhilinde belirli kalıpların içine sokmuş, mekânı güç hiyerarşilerinin referanslarından birisi kılmıştır. Bildik/geleneksel mekân algısını tersyüz ederek, mekânın kapitalist amaçların aracı haline getirmiş, mekân da diğer her şey gibi ticari bir metaya dönüşmüştür.

Modernite öncesi veya dışı toplumlarda mekânın niteliğini yerel faktörler belirlerdi. Mekân ve yer birbirinden ayrı değil, özdeşti. Mekânın kavranmasında, yerel faktörler belirleyici rol oynuyordu. Oysa modern zamanlarda ve toplumlarda mekân yerel faktörlerden sıyrılıp ayrıldı. Bu sıyrılmada erişilebilirliğin oluşması, teknolojik gelişmenin hızlanması, sınırların ortadan kalkması ve bilginin hızlı bir yayılım göstermesi etkili oldu. Modern dönemin mekânı, geleneksel dönemin mekânı gibi durağan, kolay kolay değişmez bir olgu olarak değil, oldukça dinamik, hızla değişen ve de iktidar hiyerarşileri inşa eden bir güç olarak vücut bulmuştur. Zira modern zihniyet zamana ve mekâna hükmetmeyi hedeflemektedir. Zamanı ve mekânı hükmü altına alıp onları istediği gibi yeniden inşa etmeyi, istediği gibi değiştirip-dönüştürmeyi arzulamaktadır. Bu sebeple mekân üzerinden hem iktidar ve hem de güç hiyerarşileri oluşturularak, mekânı ele geçirmenin zihinsel temellerini inşa etmiştir. Bu noktada David Harvey (D. 1935) (Harvey, 2002; Harvey, 2003; Harvey, 2008) ve Manuel Castells (D. 1942)'in (Castells, 1997; Castells, 1983; Castells, 1977) tespitleri dikkat çekicidir. Bu ikisi modern dönemin mekânlarının tamamıyla kapitalizm tarafından inşa edildiğini, kapitalizmin sadece modernitenin beşiği olan kentlerin karakterini değil, kentte yaşayanların zihin dünyalarını ve yaşayış biçimlerini de değişime uğrattığını ileri sürmüşlerdir. Fakat şu var ki tüm bunlar beklendik şeylerdir. Çünkü modernlik insanın zaman-mekân anlayış ve yaşayışında gerçekleşen radikal değişime karşılık gelmektedir. Fakat şunu da göz ardı etmemek gerekmektedir: modern dönemde zaman-mekân ikilisi bağlamında gerçekleşen değişim düalist bir niteliğe sahiptir. Söz konusu düalist karakter değer yüklü olup kendini bazı sosyologların tespit ve görüşlerinde ele vermektedir. Örnek vermek gerekirse Karl Marx (1818-1883), Emile Durkheim (1858-1917), Max Weber (1864-1920) ve Talcott Parsons (1902-1979) gibi özellikle de klasik dönem sosyologları, zaman-mekân arasındaki oluşan düalizmi dinamizm, değişim, evrim ve gelişme gibi kavramlaştırmalar üzerinden zamanın lehine, durgunlukla denk tutulan mekânın aleyhine tesis etmişlerdir. Bu ilişkinin kuruluşunda modernliğin diğer bazı değerleri eşliğinde ve özellikle de evrimci söylemi belirleyici olmuştur. Yakın dönem David Harvey (D. 1935), Manuel Castells (D. 1942), Richard Sennett (D. 1943), Zygmunt Bauman (1925-2017), Anthony Giddens (D. 1938) gibi sosyologlar ise zaman-mekân arasındaki oluşan düalizmde mekânı ön plana çıkarmışlardır.

5. Postmodern Dönem: Mekân ve Zaman Tasavvurunda Gerçekleşen Radikal Değişim

Aydınlanma'nın ve dolayısıyla modernitenin mimarlarından Condorcet Fransız devrimi sırasında yazdığı *İnsan Tininin İlerlemeleri Üzerine Bir Tablo Taslağı* adlı eserinde 'tiranlarla kölelerin, rahiplerle alıkların ortadan kalkacağı ve insanların yaşam ve özgürlük tadıyla, mutluluk arayışıyla ussal bir biçimde davranacağı ütopyalı bir gelecek umudunu' (Collingwood, 1996: 114) dile getirir. Voltaire (1694-1778) ise aklın ve teknolojinin ilerlemesiyle sanatların gelişip daha da ileriye gideceğini, insana acı yaşatan tüm önyargıların ve kötülüklerin

azalacağını umar (Gökberk, 1997: 107; Batuhan, 1997: 46). Aklın tüm bu engelleri nasıl aştığını tarih araştırmalarının ortaya koyduğunu iddia eder (Gökberk 1997: 107). Geleceğe, hep ilerleyen tarihin gelecekte inşa edeceği dünyaya ilişkin umutlar, sarsılmaz bir imana dönüşmüş halde dönemin aydınlarının ortak yönünü oluşturur. Dinlerin öte dünyasındaki cenneti, insanın eliyle bu dünyada inşa etmeyi vadeden Modernitenin 19. yüzyılı takiben yol açtığı hayal kırıklıkları, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında moderniteye ilişkin ciddi eleştirilerin değişmeyen referansı olur. Dile getirilen eleştirilerin bir kısmı modern mekân tasavvurunun, muktedir birey anlayışını oluşturacağı vaadi ile ilgilidir. Bu vaat gerçekleştirmediği gibi, muktedir olması beklenen modern bireyin yalnızlığa sürüklenmesine yol açmıştır. Karl Marx (1818-1883)'ın daha çok kapitalist zihniyet bağlamında ifade ettiği bildik tespitle söylemek gerekirse, modernlik 'katı olan her şeyi buharlaştırdı', insanı insani özüne yabancılaştırdı. Max Weber (1864-1920)'in bildik tespitiyle 'insanın ve evrenin büyümesini bozdu', insanı 'demir kafese' mahkûm etti. Max Horkheimer (1895-1973)'in tespitiyle insanı 'akıl tutulmasına' uğrattı. Zygmunt Bauman (1925-2017)'in tespitiyle insanlığı 'Holocaust cehennemine' itekleri. Jean Baudrillard (1929-2007)'a göre uygarlığı 'çöp uygarlığına' dönüştürdü. Tüm bunlar ve daha birçokları bağlamında ifade etmek gerekirse, modernliğe ve onun mekân anlayışına ve inşasına yönelik tasarrufları ile ilgili hoşnutsuzluklar büyüdü ve derinleşti. Modernitenin ölçüt ve kalıplarına karşılıklı, aykırı ve farklı olan şeyler itibar kazanmaya başladı. Modernliğin detaylarına kadar işlenmiş ve standardize edilmiş mekân tasavvurunun yerine, her bakımdan yeni, birçok bakımdan aykırı ve dolayısıyla her bakımdan bildik şeylerden ve durumlardan farklılık içeren görünümlere bırakmaya başladı. Postmodernite olarak isimlendirilen bu süreçte, çoğulcu anlayışın kapısı sonuna kadar açıldı; renk, gelenek, tarih, konvansiyon, heykel, retorik, ikonografi gibi süsleme metaları mekânın standart unsurları haline getirildi. Modernliğin sabit, kurallı, öngörülebilir uygulama ve ideallerine bir tepki olarak, Feyerabend'in bilimsel akılcılığa karşı dile getirdiği 'anything goes' sloganında anlam kazanan serbestliğe ve eklektizme apansız bir şekilde geçiş yapıldı. 'Ya o ya da bu' anlayış ve uygulamasından 'hem o hem de bu' anlayış ve uygulamasına geçildi. Bauman'ın özgün ve yerinde tanımlamasıyla her şey akışkan hale gelip, sabit ve standart bir şey kalmadı (Bauman, 2000:167). Tüm bunlar modern zihniyet açısından düşünüldüğünde bildik ve alışıldık biçimlerin ve sembollerin bulanıklaşması, belirsizleşmesi, ilkesizleşmesi ve karmaşa anlamına gelmektedir. postmoderniteye göre ise, gerçekleşen kurallarla oynayarak farklılıkları içeri alarak zenginleşmeyi sağlamaktan ibarettir. İnşa edilmeye çalışılan ve büyük oranda da başarılı zihniyete göre çelişik unsurlar yan yana konularak haz veren bir şaşırtıcılık elde edilmektedir. Böylelikle rutin olandan, karışıklıktan ve hatta hemen her zaman eleştirilmiş kitschden hiçbir şekilde korku duymayan bir duyarsızlık ve rahatlık oluşturulmaktadır.

Postmodern dönüşümün temelinde özellikle modern deneyimlerde yaşanan kriz vardır. İnşa olunan hipermekânlara karşılık algılamalar geleneksel mekâna göre gerçekleşmekte ve bu da krize yol açmaktadır. Hipermekân çağında mevcut tüm toplumsal ve kültürel 'bütünlükler' artık büyük oranda aşınmış ve zayıflamış bulunuyor. Her biri hızla arkeolojik bir kalıntıya dönüşmekte, hızla işlevlerini kaybediyorlar. Bu durumun oluşmasında hızlı ulaşım araçlarının ve sınır tanımayan iletişim araçlarının kullanıma sunulmasının önem ve işlevi büyüktür. Ulaşım ve

iletişim teknolojilerinin kullanımının her geçen gün daha da ucuzlaması ise değişimin yaygınlaşmasını hızlandırmaktadır. Böylelikle oldukça kısa bir zaman diliminde imgelerin, değerlerin değiş-tokuşu gerçekleşmiş; tüm inanç, değer, anlayış ve ölçütler iç içe girerken, hepsi özgünlüklerini ve işlevlerini yitirme sürecine girmiştir. Küresel bir köye dönmüş olan yeni dünyada bilginin, paranın, değerlerin, kültürel unsurların sıkışıp iyice küçülmüş mekânlar arasında herhangi bir engellemeye karşılaşmadan dolaşımı gerçekleşmektedir. Hareketin hızı baş döndürücü bir tarzda artmış, farklılıklar bir arada bulunurken aynılık sanallaşmış, sabit ve istikrarlı olana dair bildik kavrayışlar altüst olmuştur. Bu sebeple Bauman'un tespitleriyle söylemek gerekirse; "Şimdilerde biz, zamanın, mekânın ve bunları bir biçime sokan araçların yaşamımızda oynadığı rolü her zamankinden daha açık bir biçimde görüyor, toplumsal/kültürel ve politik bütünlüklerin ölümüne tanık oluyoruz" (Bauman, 2006: 22-23).

Yaygın olarak bilindiği ve yukarıda kısaca belirtildiği üzere, son 30-40 yılı kapsayan süre içerisinde insanın, eşyanın, paranın, metanın, bilgi ve imgelerin dolaşımı eskiye oranla bir hayli hızlandı. Buna bağlı olarak yer, mekân ve yerel özellikler, kendilerinden çok uzaktaki unsurların etkileriyle yeniden şekillenme, küresel bir bağlamda yeniden organize olma sürecine girdiler. Bu durum, Castells'in 'akışların mekânı' (Castells, 2005) nitelemesine göndermede bulunmaktadır. Akışların mekânı, her türden mobilitenin zaman ve mekândan ayrılarak özerk bir akışlar sistematığına boyun eğmesi anlamına gelmektedir. Castells'e göre akışların mekânı günümüzün postmodern toplumlarında gücün ve işlevin mekân üzerinden yansımadır. Postmodern dönemin toplumlarında toplumsallıktan sermayeye, bilgiden metalara, değerlerden düşüncelere her şey küresel akış kulvarlarında oldukça uçucu ve kolaylıkla kırılğan yeni anlamlar kazanıyor. Tüm bunlar bağlamında oluşan ise 'küresel bir köyden' başkası değildir. Küresel köy özü itibarıyla, "düzenleyici geleneği olan seçkin mekânların, anlam yüklü sürelerin ve sonuçların çözülmekte olduğu, çevrelerin kişisizleştirildiği, karşılıklı bağımlılıkların eritildiği, elektronik devreler ve entegral parçalarıyla doldurulmuş çevrelerin dünyasında... zaman ile mekânın sonsuz deneysel konfigürasyonlarının bir alanı olarak yeniden tasarlanmasıdır" (Robins, 1999:76-77). David Harvey'in tespitleriyle söylemek gerekirse zaman ve mekân 'sıkışmış'tır (Harvey, 1999). Bu kavramlaştırmanın referansı olan Michel Foucault (1926-1984) söz konusu duruma 'büyük kapatılma' (Foucault, 2006) ismini uygun bulmuştur. Foucault'nun anlayışında söz konusu 'kapatılma' bilinen anlamın çok dışındadır. Herkes tarafından bilinen anlamıyla kapatılma 'içeriye' yöneliktir; içerişi dışarıya kapatılır. Foucault'un ifadesiyle söylemek gerekirse bugünün dünyasında kapatılma 'dışarıya' yöneliktir. İnsan dışarıya kapatılmıştır; içeriye girmesinin önü kesilmiştir. Yani, günümüz bireyi, fiziksel olarak 'dışarıdadır' ve bir 'güç' tarafından denetlenip içeriye karşı dışarıya 'kapatılmıştır'. Bu, zamanın süreçteki ana durakları olan 'önce-şimdi-sonra' aşamaları arasındaki 'an' farklılıklarının kapsadığı 'eylem'lerin mekânsal genişliği ile darlığı arasında büyük ayrışmaların söz konusu olduğu anlamına gelmektedir. Mekân ne kadar büyük olursa olsun, mekândaki herhangi bir eylem, 'öznel özgürlüğü' ve dolayısıyla öznenin hareketlerini kısıtlıyorsa, bu 'mekânın sıkışması' demektir. Bir yanda 'an'ların aritmetik toplamı olan zaman 'ilerlerken', bireyin özgür hareket alanının 'sıkışması' ve bunun sonucu olarak hareketin bireyin 'kontrolünün' dışına çıkmış olması, özne ile hareket arasındaki uyum açısından gerekli olan

'hareketin/eylemin' niteliğini de belirlemektedir. Dolayısıyla özne, kendisinin dışında ilerlemekte olan zamanda, yine kendinin dışında kalan harekete 'yetişmek' için çabalarırken 'an' yani 'zaman kısıtı' ile karşılaşmakta, eş-anlı olarak 'zaman-mekân sıkışmasına' kapılmaktadır.

6. İnternet Teknolojisi ve Zaman-Mekân Sanallaşması

Son birkaç yüzyıl içinde baş döndürücü hızda ve son derece yoğun şekilde gerçekleşen bilim ve teknolojideki icat ve gelişmeler, bireysel ve toplumsal hayatları radikal düzeyde değişime uğrattı. Ve uğratmaya da devam ediyor. Bilim ve teknolojideki icat ve gelişmelerin bireysel ve toplumsal hayatın süregelen zorluklarını azalttığı; insanların yaşamlarını sürdürmek için gereken çalışma koşullarını kolaylaştırdığı, dinlenme ve eğlenceye daha çok vakit ayırmalarına imkân sağladığı; insanın tabiat karşısında köle-hizmetçi rolünden çıkıp efendi haline geldiği görüş ve tespitleri özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında çokça söylendi ve yazıldı. Buna göre, örneğin, tahıl üretimi yapmak için tarlasını kendi gücüne eklediği hayvanının gücüyle ve karasabanla büyük zorluklarla ekim işlemine hazır hale getirmek zorunda olan çiftçi, şimdi artık klimalı traktöründe, müzik dinleyerek ve hiç yorulmadan tarlasını sürebilir hale gelmiş bulunuyor ve buna bilim ve teknoloji sayesinde erişti. Bahçedeki ocağında su ısıtıp, sabahtan akşama uzanan süre içerisinde ellerinin ve kollarının gücü ile aile bireylerinin çamaşırını yıkamak zorunda kalan kadın, bilim ve teknoloji sayesinde komşusuyla sohbet edip kahvesini yudumlarırken tüm o çamaşırını hiç yorulmadan yıkama imkânına erişti. Aylarca süren yolculuklar son derece konforlu şartlarda geçen birkaç saatlik süreye, haftalar sonra haberdar olunan olay ve durumlar anında haberdar olunan ve hatta birebir izlenen bir duruma, hayat bitiren veya sakat bırakan hastalıkların sadece isimleriyle bilinen hale gelmeleri bilim ve teknoloji sayesinde mümkün oldu. Örnekleri sayısız denecek kadar çoğaltmak mümkün ve tüm bunlar doğru. Bilim ve teknolojinin sayısız unsurlarından birisi ve hatta aynı anda birkaçı bireysel ve toplumsal hayatın her bir anına her an eşlik eder hale geldi. Birkaç on yıl öncesine kadar bu da doğrudu. Bilim ve teknoloji insan yaşamının unsurlarından birisi haline gelmiş ve zorlukları kolaylığa, yorgunlukları eğlenceye dönüştürmüştü. Elbette ki bunlar şimdi de devam ediyor ancak son birkaç on yıl içinde önemli bir değişim gerçekleşti. Özellikle teknoloji, bireysel ve toplumsal hayatın bir unsuru olmaktan, bireysel ve toplumsal hayatın temel belirleyicisi haline geldi. Bilim ve teknoloji artık bireysel ve toplumsal hayatlara eşlik edip zorlukları kolaylığa dönüştürmüyor; bilim ve teknoloji kendi kontrollerinde bireysel ve toplumsal hayatlar inşa ediyor. Bilim ve teknoloji özellikle bireysel yaşamın nesnesi olmaktan çıkıp öznesi oldu; birey ise kendi yaşamının öznesi olmaktan uzaklaşıp, nesnesine dönüştü. Artık hayatın şekline, niteliğine insan karar vermiyor, teknoloji karar veriyor ve insan ona tabi oluyor. Bunun beklendik sonucu olarak da bilim ve teknoloji olmadan bireysel ve toplumsal hayatlar sürdürülemez hale gelindi.

Bilim ve teknolojinin gelişmesinin bireysel ve toplumsal hayatlarda radikal değişiklikler gerçekleştirmesinin en somut ve insan hayatına doğrudan dokunan kısmı ulaşım ve iletişim teknolojilerinde yaşandı. Ulaşım ve özellikle de iletişim teknolojilerindeki gelişme ve yenilikler insanın iletişim ekseninde yer alan özellik ve yönlerini etkilemekte kalmadı; insanın daha önce bilmediği, kullanmadığı, ihtiyaç hissetmediği özellikleri insan için gerekli, zorunlu birer ihtiyaç haline

getirdi. Artık bireyler iletişim teknolojileriyle iletişimlerini hızlı, kolay ve ucuz maliyetli yapmanın ötesinde, iletişim teknolojilerine göre bir hayat yaşar ve bu hayatın yine iletişim teknolojileri tarafından belirlenen tarzlarında iletişim tekniklerini uygular hale geldiler. İletişim teknolojileri hayata ve hayat tarzlarına eklenmedi, bireysel ve toplumsal hayatlar iletişim teknolojilerine göre inşa edilir hale geldi. İletişim teknolojilerinin bu düzeyde radikal değiştirme gücünün önemli unsurlarından birisini zaman ve mekânı ‘sanallaştırması’ şeklinde gerçekleştirdi. Bireysel ve toplumsal hayatın iki temel boyutu olan zaman ve mekân, iletişim teknolojileri ile sanallaşmış insanlığın yeryüzüne ilk adım attığı günden 20-30 yıl öncesine kadar yaşamında temel belirleyici olan zaman ve mekân olgusu ve algısı iletişim teknolojileri ile buharlaşıp yok oldu. Tüm bunlar ise genel anlamda dijital iletişim teknolojileri, özellikle de internet teknoloji ile gerçekleşti. Postmodernizmin her şeyi onaylayan, ‘her şey olur’, ‘ne olsa geçer’, ‘hem o hem de bu’ anlayışı, buharlaştırılmış zaman ve mekânın yerine ikame edilen sanal zaman ve mekânı kolaylıkla ‘olması gereken’ olarak takdim etti ve kabulünü de sağladı.

Her yeni teknoloji bireysel ve toplumsal hayatta bazı değişikliklere yol açar, bu bildik ve beklendik bir durumdur. İnternet teknolojisi, daha önce benzeri olmayan ve özellikle iletişim alanında son derece önemli işlevler üstlenebilecek bir teknoloji olarak icat edildi. Ancak internet teknolojisinin iletişimi hızlandırması, kolaylaştırması ve ucuzlatması gibi beklenen özelliklerinin yanı sıra, daha önce hiç öngörülmemiş diğer bazı etkilere de sahip olduğu birkaç on yıllık süreçte bizzat yaşanarak görüldü. İnternet teknolojisi sadece iletişim tekniklerini etkilemedi, insanın bildiği, yaşadığı, algıladığı, inandığı ontolojik, epistemolojik, moral durum ve ilkeleri de değiştirdi. İnsanlık daha önce hiç bilmediği, duyumsamadığı tüm bilinenlerden farklı bir ontolojik, epistemolojik ve moral boyutla karşılaştı. Sanallık ise tüm bunların ekseninde yer alıyor.

İnternet teknolojisinin “çok sayıda, oldukça kapsamlı ve derinlikli etkilerinden birisi, mekânın anlamında gerçekleştirdiği köklü değişiklik oldu. Mekân yapısal ve işlevsel açıdan son derece köklü bir değişime uğradı. Mekân sanallaştı. Mekân, ağlar üzerinden görüntü kolajları halinde yeniden kurgulanabilen, fiziksel yere özgü uzamın yerine geçen akışkan bir uzam olarak devreye girdi. Sabitleri ve elle tutulur nesnellığı bulunmayan akışkan uzam, tarihsel olarak aktarılan sunum dizgelerinin çeşitliliğinin ötesinde yeni bir kültürün temellerini oluşturmaya başladı. Artık bireyler fiziksel olarak tek bir adım dahi atmadan, mekânsal bir değişim gerçekleştirilmeden içinde buldukları yerden, odadan, evden, sokaktan, şehirden, ülkeden dünyanın herhangi bir yerindeki diğer birey (ler)e erişebiliyor ve onlarla interaktif bir iletişim sürecine girebiliyorlar. İnsanlar Facebook, Twitter, Instagram, Youtube gibi sosyal medya ortamlarında birbirleriyle ilişkiler kurarak; ilgilerine, inançlarına, eğilimlerine, anlayışlarına göre gruplar oluşturarak; taraftarı oldukları spor kulübü, siyasal parti, ideolojik kesim adına taraftar siteleri kurarak toplumsallığın yeni şekillerini mekâna bağlı olmaksızın inşa edebiliyorlar. Deneme kabinine girmeden, mağazaya adım atmadan almak istedikleri ürünleri karşılaştırıyor, istedikleri ürünü birkaç dakikayı geçmeyen işlem sonrasında satın alabiliyorlar. Mekânsal olarak yerlerinden kıpırdamadan başka ülkelerdeki üniversitelerin kütüphane rafları arasında gezinip, istedikleri kitabı inceleyebiliyorlar. Aynı anda birçok kişiyle, oturdukları yerden

sesli ve görüntülü görüşme gerçekleştirebiliyorlar. Bireylerin belirli zaman aralıklarında bir araya gelerek düşüncelerini paylaşmalarını, arkadaşlık kurup sohbet etmelerini, eğlenip oyun oynamalarını mümkün kılan internet ortamında postmodern dönemin temel özellikleri arasında yer alan ‘sanal gerçeklik’ ya da ‘sanal mekân’ inşa ediliyor. İnşa edilen sanal mekân, hızla gerçek/fiziksel mekânın yerini alıyor. Artık durum ve davranışlar fiziksel mekân tarafından belirlenmiyor; bunu sağlayan ise internet. Fiziksel olarak yalnız olmak, sosyal olarak yalnız olmakla eş anlamlı değil. Birey tek başına olduğu evinden veya ofisinden birçok kişiyle üstelik interaktif ilişkiler kurabiliyor, iletişim gerçekleştirebiliyor. Bunu yaparlarken bireyler olarak aynı zaman dilimi içinde aynı elektronik ortamda olmaları yetiyor. Böylelikle sanal ortamda bir araya gelme durumu” gerçekleşiyor.

Mekânın sanallaşması, nesnel mekânı aynı anda nesnel olarak sahip olamayacağı çelişik/paradoksal durumlara sahip olmasını sağlamıştır. Bu açıdan internet teknolojisi dolayımında vücut bulmuş olan sanal mekân bir ‘kamusal alan’ olduğu kadar, aynı zamanda bir ‘özel alan’dır. Elektronik posta yahut chat olarak isimlendirilen laflamalar aracılığıyla kimlikleri birbirleri için soru işaretleri barındıran iki ayrı kullanıcının tartıştıkları, ya da en mahrem durum ve bilgilerini paylaştıkları ya da çok sayıda farklı kullanıcının bir araya geldiği bir alandır (Timisi, 2005: 89).

Mekân sanal “olunca o mekânda yer alan bedenler de sanallaşmak durumundadır. Bu mekânlarda ki insanlar, bedenlerini devreden çıkararak, mekânları aşarak biçimiyle, niteliğiyle ve ortamıyla yeni bir iletişim gerçekleştiriyorlar. Hâlbuki bedenin gündelik hayatın içinde şekillenen iletişim ve etkileşimlerin içinde yer alması tutarlı bir bireysel kimlik duygusunu sürdürmenin temel faktörlerinden birisiydi (Giddens, 2014: 132). Bedenin bu şekilde devrede olması bedensel farkındalığı gerekli kılmaktadır. Giddens’in deyimi ile ifade etmek gerekirse; bedensel farkındalık ‘anın bütünlüğünü kavramak’ açısından da büyük önem taşımaktadır. Çünkü beden pasif ve edilgen bir nesne değil, eylem düzeneğinin aktif ve önemli bir parçasıdır. Örneğin soluk alıp verme gibi bedensel davranışların dikkate alınması, failin bizzat kendi davranışlarına gösterdiği refleksif dikkatin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle benliğin refleksivitesi bedeni kapsamaktadır. Bedensel farkındalık, benliğin çözülmesinin değil, farklılaşmış bir benlik inşa etmenin aracıdır (Giddens, 2014: 105, 106). Tüm bunlar geleneksel iletişim biçiminin özellikleri bağlamında anlam ifade etmektedir. İnternet ise yine tüm bunları değişikliğe uğrattı; artık bedenlerin geride bırakıldığı bir sosyal mekânda ilişkiler kuruluyor. İlişki sırasında nesnel niteliğiyle beden ortada olmadığı için, beden sadece tahayyül edilen bir şeye dönüşüyor; kişiler kendilerini bedensel olarak yeniden kurguluyor ve karşı tarafa bu kurguyu eğer ihtiyaç hissederlerse, aktarıyorlar. Bu arada ihtiyaç hissederlerse cinsiyetlerini, yaşlarını bile değiştirebiliyorlar. Her şey zihinlerde, tahayyüllerde olup-bitiyor.

İnternet, herhangi “bir gerçek zamanda bir arada bulunmayan, bir arada bulunması mümkün dahi olmayan karşılaşmaların alanı olup çıkmıştır. İnternetin tekil zaman noktaları bir ‘an’a tekabül etmemektedir; zaman akışı insanların yaşam öykülerine eşlik etmemektedir. Zamanın çizgisel anlamı hızla ortadan kalkıyor ve hatta büyük oranda da kalkmış durumdadır (Kır, 2008: 73). Bunun yanı sıra geleneksel iletişim araçlarının özelliklerinden en önemli farklarından birisi olan karşılıklı etkileşim imkânı, iletişim sürecindeki herkesin hem alıcı hem de yayıcı

olabilmesini mümkün kılmakta, mektuptan gazeteye, radyodan televizyon iletişimine kadar neredeyse tüm geleneksel iletişim araçlarının yerine ikame edilebilir olması, ayrıca görünür bir sansür ve kontrol mekanizmasının bulunmaması internete kültürel alanda devrimci bir araç niteliği sağlamaktadır (Kır, 2008: 66). İnternet ile inşa edilmiş bulunan ve tüm diğer sanallıkların zeminini teşkil eden ‘sanal ortam’, sibernetik geri-besleme (feedback) ve kontrol sistemlerinin, gerçek nesnelere etkileşimi taklit ettiği, kendisi gerçekmiş gibi görünen ve gerçekmiş gibi de kullanılan bir ortam olarak” işlev görmektedir (Robins, 1999: 84).

İnsanlık tarihinin “bilinen evreleri dikkate alındığında, internet ekseninde gerçekleşen değişim ve dönüşümlerin süresi zaman itibarıyla ‘yok’ hükmünde olacak kadar kısadır. Binlerce yıla uzanan tarihin içerisinde yarım yüzyıllık bir kesiti kapsamaktadır. Hatta asıl işleyişi ve işleviyle son 20 yılı kapsamaktadır. İnsanlık birçok bakımdan köklü bir değişime uğramış, daha önce bilmediği yeni zaman, mekân, ilişki anlayışını yaşar hale gelmiştir. Her geçen gün de yeni durumlar, yapılar, anlayışlar adeta hücum edencesine insanın bireysel ve toplumsal yaşamda, insanın zihin dünyasında ve davranışlarda yerini almaktadır. Michael Hauben (1973-2001) tarafından oluşturulan ve kullanıma sokulan ‘netizen’ terimi bu sürecin bir gereği olarak açığa çıkmıştır. ‘Netizen’ yeni birey ve toplumsallığı işaret ettiği gibi, yeni mekâna da işaret etmektedir. Netizen’in bireysel mensupları Net’in gelişmesi için çabalayan, neredeyse hayatlarını bunun için adanmış bilinçli ve sorumlu ‘netyurttaş’lardır. Onların da hayata, zamana ve mekâna ilişkin endişeleri ve umutları vardır. Ancak bu endişeler sanal mekânda, sanal ilişkilerin inşa ettiği ilişki ağları arasında vücut bulmaktadır. Bireyler internetin mümkün kıldığı küresel iletişim ağları sayesinde net dünyasının yurttaşına dönüşmektedirler. Fakat oluşan tüm bu şeyler, bildik/alışık şeylerin çok ötesindedir. Hat bağlantısıyla bir araya gelmiş bir topluluk vardır, ama bu alanın yerleşik sakinleri yoktur. İnternette ve internet aracılığıyla oluşan bu yapı tamamıyla sentetik bir dünya tasarımının unsurudur. Ve burada zaman dondurulmuş olarak vardır. Eski dayanışma ve cemaat biçimlerinin benzetim yoluyla korunmasından bahsedilebilir. Bu da alternatif bir toplum tasarısı olmaktan çok topluma alternatif olma yolunda bir çaba olarak ortaya” çıkmaktadır (Robins, 1999: 164, 165).

Birlikte yaşanan “halüsinasyon tarzında bir akışkanlık içinde zihnin ve bilincin buharlaştığı kurgusal bir mekân yahut bireyler ile zihinsel ürünleri arasındaki etkileşim şebekesinin oluşturduğu düşünsel bir boyut olarak siber-uzay, fiziksel giriş araçlarının oluşturduğu ağ sistemi üzerinden birbirine bağlanan ve dilin sayısal örneklerinin ve duyuşal deneyimlerin paylaşıldığı bir zihin düzlemi olarak tanımlanabilir. Coğrafi alanın sömürgeleştirilip, kapitalist mübadele sistemi içinde bir üretim ve tüketim bölgesine dönüştürüldüğü yerde siber-uzay, kapitalizm bağlamında geliştirilmiş enformasyon teknolojilerinin bir ürünü olarak kendini ortaya koymaktadır. Siber-uzay içinde zamanın ve mekânın kişilere bağlı olarak görece ortadan kalkmasıyla, doğal çevrelerinden koparak 'bedensiz enformasyona' dönüşen bireyler, panoptik karakteristikler taşıyan 'kapalı' ve 'gözetime tâbi' bir sanal dünya içinde etkileşime giriyorlar. Bireylerin tercihleri, düşünceleri ve eylemleri gittikçe şeffaflaşırken; egemen güçlerin varlıkları da bu teknolojiler” sonrasında alabildiğine gizli kalmaktadır (Akkaş, 2015: 49).

Sonuç

Zaman ve mekân insanın varlığının, yaşamının ve ilişkilerinin iki önemli ve hatta temel unsuru olarak anlam kazanmıştır. Bu tüm insanlık tarihi boyunca hep böyledir. Başta filozoflar ve teologlar, bu iki kesime göre yakın zamanlarda da bilim insanları zamanı ve mekânı anlamaya çalıştılar. Zaman ve mekânın insanının ontolojik epistemolojik ve moral boyutlarındaki işlev ve önemini tespit etmenin çabasını yürüttüler. Bazen zaman ve mekân anlayışı bireysel ve toplumsal hayatının şekillenmesinde, bazen de yürütülmekte olan bireysel ve toplumsal hayatlar zaman ve mekânın anlam, önem ve işlevini belirlemede referans oldu. Bu sebeple de konuya ilişkin çok farklı görüşler ileri sürüldü, zaman ve mekâna ilişkin çok farklı tespitlerde bulunuldu. Fakat hiç kimse zamansız ve mekânsız bir evren, insan ve insan ilişkileri düşünmedi. Zaman ve mekân her zaman var olan ve anlamaya çalışılan iki temel olguydu. Bu elektronik ve dijital ulaşım ve iletişim araçlarının icadına, icat edilen söz konusu teknolojinin gelişmesine, hızlanmasına kadar böyle devam etti. Elektronik ve takiben dijital ulaşım ve iletişim araçlarının icadını takiben zaman ve mekân hızla değişmeye başladı. Yaşanan bireysel ve toplumsal süreçler bağlamında zaman ve mekânın sıkışıp/daralıp küçülmesinden ve hatta yok olmasından bahsedilmeye başlandı. Bunlar nesnel dünyada kısmen karşılığı olan birer iddia idi. Fakat internet teknolojisinin icadı ve gelişmesiyle, internetin bireysel hayatın her anına ve toplumsal ilişkilerin her birimine dâhil olmaya başlamasıyla birlikte söz konusu görüşler birer iddia olmaktan çıkıp, nesnel gerçekliğe dönüştü.

İnternet toplumsallığın işleyişini birçok bakımdan ve üstelik kapsamlı bir şekilde etkilediği gibi ve toplumsallığın mekânını da radikal düzeyde değiştirdi. İnternet, çoğu zaman düşünüldüğü ve zannedildiği gibi, sadece haber ve bilgi taşıyan bir araç işlevi görmüyor; bireysel ve toplumsal ilişkilerin niteliğinde ve bu ilişkilerin zaman-mekân boyutlarında köklü değişikliklere yol açacak etkiler de gerçekleştirdi ve gerçekleştirmeye de devam ediyor. Bireyin sanal toplumsal ilişkiler kurma, geliştirme ve sürdürme amacı ile dâhil olduğu bilgisayar dolayımı iletişim mekânları, o bireyin ağlaşmış ve büyük oranda sanal kamular içinde yer almasını mümkün kılmakta. Eş zamansız bir iletişimi imkân sağlayan ve bireyin çevrimdışı iletişim biçimlerinden ciddi düzeyde farklılaşan, bireye iletişim tarzını kurgulama imkânı veren bilgisayar dolayımı iletişim; mekândan tamamen bağımsız halde olması özelliğiyle bugünün bireyinin vazgeçilmezlerinden birisi olup-çıkışmış durumda. Bireyler gündelik anlarının her bir parçasını bilgisayarla, bilgisayar aracılığıyla gerçekleştirdikleri faaliyetlerle geçirmekteler. Bedensel olarak değilse bile zihinsel olarak, kesintisiz denebilecek şekilde, sanal mekânların mensubu olma durumunu sürdürüyorlar. Söz konusu sanal mekânlarda çevrimdışı dünyadaki gerçek varlığının unsurlarını profil sayfasına aktarabildiği gibi, kurguladığı özellikler ve görünümler üzerinden profiller oluşturabilmekteler. Bunlardan hangisini tercih edilirse edilsin gelenekselin aksine daha parçalı ve gevşek yapılu topluluklara dâhil olunuyor. Fiziksel bedenlerle fiziksel mekânda yaşanan gerçek hayatta yalnız olan bir kişi sanal bedeniyle, sanal mekânda üyesi haline geldiği sanal cemaatinde yüzlerce arkadaşı ile vakit geçirebiliyor. Birey gerçek/fiziksel dünyadaki arkadaşlıklarını sanal mekâna taşıyabildiği gibi, geleneksel ilişkinin en önemli özelliklerinden birisi olan yüz yüze ilişkide bulunmaksızın yeni arkadaşlıklar tesis edebilmekte, yeni ilişkiler kurabilmekte.

Bunlardan ilki ulaşım kolaylığının, ikincisi ise iletişim ortamı oluşturmanın” bir sonucudur.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1984). Felsefe terimleri sözlüğü. Ankara: Savaş Yayınları.
- Akkaş, İ. (2015). Sanal cemaatler. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Aristoteles. (2005). Fizik. (Çev: S. Babür). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Atance, C. & Jackson, M. (2009). The development and coherence of future oriented behaviours during the preschool years. *Journal of experimental child psychology*.
- Augustinus. (2010). İtiraf. (Çev: Ç. Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Aytaç, Ö. (2017). Kent, metropol ve değişen yer/mekân imajları. *Mukaddime*, 8(1), (1-23).
- Batuhan, H. (1997). Aydınlanma kavramı üzerine bazı düşünceler. Türkiye’de aydınlanma hareketi. Strasbourg Sempozyumu. İstanbul: Adam Yayınları.
- Bauman, Z. (2000b). Siyaset arayışı. (Çev: T. Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bury, J. B. (1987). The idea of progress: An inquiry into its origin and growth. New York: Dover Publications.
- Castells, M. (1977). The urban question, (Trans: A. Sheridan). London: Edward Arnold.
- Castells, M. (1983). The city and the grassroots. A cross-cultural theory of urban social movement. London: Edward Arnold.
- Castells, M. (1997). Kent, sınıf, iktidar. (Çev: A. Erendil). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Castells, M. (2005). Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür, ağ toplumunun yükselişi. (Çev: E. Kılıç). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). Felsefe sözlüğü, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Collingwood, R. (1996). Tarih tasarımı. (Çev: K. Dinçer), Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Condorcet, M. (1990). İnsan zekâsının ilerlemeleri üzerinde tarihi bir tablo taslağı (Çev: O. Peltek), İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Copleston, F. (2004). Aydınlanma. (Çev: A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.
- Foucault, M. (2006), Büyük kapatılma. (Çev: F. Keskin & I. Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2014). Modernite ve bireysel kimlik geç modern çağda benlik ve toplum. (Çev: Ü. Tatlıcan). Ankara: Say Yayınları.
- Gökberk, M. (1997). Kant ile Herder’in tarih anlayışları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Harvey, D. (2008). Umut mekânlar. (Çev: Z. Gambetti). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (1999). Postmodernliğin durumu. (Çev: S. Savran). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2002). Sınıfsal yapı ve mekânsal farklılaşma kuramı. (Der) A. Alkan & B. Duru. 20. yüzyıl kenti. Ankara: İmge Yayınevi.
- Harvey, D. (2003). Sosyal adalet ve şehir (Çev: M. Moral). İstanbul: Metis Yayınlar.

- Hawking, S. (2002). Ceviz kabuğundaki evren. (Çev: K. Çömlekçi). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (1995). Aydınlanmanın diyalektiği (Felsefi Fragmanları I), (Çev: O. Özügül). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kant, I. (2008). Arı usun eleştirisi. (Çev: A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kantarcıoğlu, A. Ç. (2017). Küçük çocuklarda zaman kavrayışı ve öngörü arasındaki bağlantılar. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kır, G. (2008). İnternet ve gençlik. İzmir: Şenocak Yayınları.
- Koç, Y. (1984). Determinizm ve mekân. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Lipson, L. (2003). Uygarlığın ahlaki bunalımları (Manevi bir erime mi? Yoksa ilerleme mi?). (Çev: J. Ç. Yeşiltaş). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Locke, J. (1995). İnsanın anlama yetisi üzerine bir deneme. (Çev: M. Delikara). Ankara: Öteki Yayınları.
- Maclyntre, A. (2001) Erdem peşinde. (Çev: M. Özcan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Nelson, K. & Fivush, R. (2004). The emergence of autobiographical memory: A social cultural developmental theory. *Psychological Review*. 111(2), (486-511).
- Newton, I. (1998) Doğal felsefenin matematiksel ilkeleri, (Çev: A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.
- Olgig, K. R. (2002). Landscape, place, and the state of progress. Baltimore : Johns Hopkins University Press.
- Özkan, C. İ. (2010). 19. yüzyıl tarih felsefelerinde akıl ve ilerleme arasında kurulan ilişki: Hegel-Marx-Comte, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Robins, K. (1999). İmaj: görmenin kültür ve politikası, (Çev: N. Türkoğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rubin, S. & Greenberg, W. (2003). Belief and recollection of autobiographical memories. *Memory & Cognition*. (31), (887-901).
- Sarp, N. & Tosun, A. (2011). Duygu ve otobiyografik bellek. *Psikiyatride güncel yaklaşımlar*. 3(3), (446-465).
- Skirbekk, G. & Gilje, N. (2003). Antik Yunan'dan modern döneme felsefe tarihi. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Timisi, N. (2005). Sanallığın gerçekliği: internetin kimlik ve topluluk alanlarına girişi. *İnternet toplum kültür*, (Der. M. Binark, B. Kılıçbay). Ankara: Epos Yayınları.
- Turetzky, P. (1999). Mutlak ve ideal zaman. (Çev: N. Yılmaz). *Teori ve politika dergisi*. Bahar 99. (14). Ankara: Burçak matbaası.
- Uyanık, N. (2006). Aydınlanma felsefesinde ilerleme düşüncesi ve etkileri. (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Weber, M. (1993), *Sosyoloji yazıları*, (Çev. T. Parla), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- West, T. & Bauer, B. (1999). Assumptions of infantile amnesia: Are there differences between early and later memories?. *Memory*. (7), (257-278).